

ПІДСУМКИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вадим СТЕПАНЧУК

**НИЖНІЙ І СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ УКРАЇНИ: ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ,
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ТИП НОСІЇВ КУЛЬТУРИ, ОСНОВНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ
РЕШТОК ВИКОПНИХ ЛЮДЕЙ**

Хронологічні рамки нижнього і середнього палеоліту

Відповідно до вигляду кам'яних індустрій і фізичного вигляду їхніх виробників, палеоліт можна розділити на три періоди: нижній палеоліт із ймовірною хронологією між 3 млн. – 450/300 тис. років тому, середній – 450/300–50/30 тис. років тому, і верхній палеоліт – 50/30 – 13 тис. років тому. У рамках нижнього палеоліту розрізняється олдувайський (~3 – ~1,5 млн. років тому) і ашельський* (~1,5 млн. – ~450/300 тис. років тому) етапи. У рамках середнього палеоліту можна виділяти ранній** (~450/300 – ~130/100) і пізній (мустьєрський) (~130/100–50/30) етапи. На території України відомі і можуть бути охарактеризовані пам'ятки ашельського етапу нижнього палеоліту (рис. 1-4), середньопалеолітичні пам'ятники (рис. 2-19), особливо численні для етапу мустьє, і пам'ятки періоду, перехідного від середнього до верхнього палеоліту. Великий інтерес становлять місцезнаходження з гальковою індустрією олдувайського вигляду, відомі в Криму [Zuk, 1995]. Однак їхня точна хронологічна позиція не відома. У термінах геостратиграфії нижній палеоліт України співвідноситься з приазовським – тилигульським/потягайловським горизонтами української схеми [Gozhik et al., 2001] або з киснево-ізотопними стадіями (OIS) 23-12/9. Середній палеоліт співвідноситься з тилигульським/потягайловським – вітачевським горизонтами української схеми (OIS 12/9-3). При цьому мустьєрський етап відноситься до часу після останнього міжльодовиков'я (OIS 5d-3; тясминський – вітачевський горизонти [Gozhik et al., 2001]. Час стадії OIS 3 (вітачевський горизонт) характеризується співіснуванням середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних пам'яток. Не виключено, що найпізніші середньопалеолітичні пам'ятки продовжують існувати аж до початку OIS 2 (бузький горизонт).

Ще порівняно недавно практично єдиним шляхом визначення віку палеолітичних пам'яток України був геостратиграфічний метод. Дослідження палеоліту в найтісніший і нерозривний спосіб пов'язані з вивченням геологічної послідовності континентальних відкладів. В основі схеми підрозділу четвертинних відкладів України лежать дані про динаміку зміни палеоклімату і відповідних даних про еволюцію складу рослинності і фауни великих і дрібних ссавців і молюсків. З розвитком і вдосконаленням різних методів абсолютного датування, які використовуються у геологічних дослідженнях, вони залучалися і для визначення хронологічної позиції палеолітичних пам'яток. Однак, кардинальна зміна ситуації з визначенням абсолютного віку пам'яток нижнього і, особливо, середнього палеоліту України за допомогою різних радіологічних методів відбулася лише в останні 5-7 років. Сказане в першу чергу стосується мустьєрських пам'яток Криму. Зазначений прорив відбувся й у вивченні пам'яток інших територій, однак, для них, як і раніше, основним лишається непрямий спосіб датування, з використанням даних клімато- і біостратиграфії. Тим самим, метод визначення стратиграфічної позиції палеоліту різних регіонів України лишається основним при кореляції віддалених пам'яток. Істотним моментом є те, що значна частина ранніх пам'яток України, особливо на півдні, є печерними. Динаміка седиментонакопичення таких пам'яток недостатньо вивчена, існують значні складнощі в кореляції відкладів печер і навісів із субаеральними відкладами. Тому тут на перший план виходять дані абсолютного датування.

* Ранньоашельський в іншій термінології

** Пізньоашельський в іншій термінології

При порівнянні хронологічної позиції палеолітичних пам'яток України і пам'яток суміжних чи віддалених територій універсальним корелянтом може виступати киснево-ізотопна шкала океанічних відкладів, датованих за допомогою радіовуглецевого методу, методу U-ser (уранові ряди) і палеомагнітних методів (рис. 3-2; 4-3). Шкала киснево-ізотопних стадій (OIS чи KIC) широко використовується для кореляції палеокліматичних подій у геології. Стадії з непарною нумерацією відповідають теплим епізодам, з парною – холодним. Прийнято розглядати стадію 22 як перший льодовиковий епізод, що відповідає по величині зледенінням епохи Брюнес. Серед субаральних відкладів позальодовикової зони “холодним” горизонтам відповідають леси, а “теплим” — викопні ґрунти.

Найдавнішою пам'яткою на території України, зафіксованою в стратиграфічному контексті, є Королево на Закарпатті. За комплексними даними геостратиграфічних, палінологічних, палеомагнітних, літомінералогічних і біостратиграфічних досліджень матеріали найдавнішого VII культурно-хронологічного комплексу залягають у верхній частині пачки гюнц-міндельського аллювію [Гладилин, Ситливый, 1990]. Є вказівки на знахідку більш древніх артефактів VIII культурно-хронологічного комплексу в низах аллювію гюнцького часу [Гладилин 1985; Гладилин, Ситливый, 1990]. Обидва названих комплекси знаходяться у зоні зворотної полярності Матуяма. Літологічний шар зі знахідками VII культурно-хронологічного комплексу по ТЛ датується в проміжку 750-950 тис. років тому. Альпійський гюнц корелюється з морозовським горизонтом кінця еоплейстоцену [Никифорова, 1982] і приазовським горизонтом української схеми [Gozhik et al., 2001] (або ногайським за Шелкопляс і др., 1986) і співвідноситься з 22 киснево-ізоотною стадією. Цими знахідками визначається достовірна нижня хронологічна межа палеоліту на території країни. Верхня хронологічна межа визначається за віком найпізніших середньопалеолітичних пам'яток Криму, датованих методом C14 на рівні 30-25 тис. років тому, і за геологічно обґрунтованим віком муст'є Рівненщини і Донбасу (паудорф і бузький горизонт лесів, відповідно). Тим самим, загальна вірогідна тривалість перебування палеолітичної людини на території України складає близько 1 млн. років, а в термінології геостратиграфії четвертинних відкладів України займає верхній еоплейстоцен і весь неоплейстоцен [Gozhik et al., 2001].

За майже 1 мільйон років присутності древньої людини на території України мали місце численні зміни природної обстановки: клімату, рослинного і тваринного світу. Серйозних змін зазнав і фізичний вигляд самих істот, які виготовляли кам'яні знаряддя в нижньому і середньому палеоліті. Форми, близькі сучасній людині, з'явилися на території країни порівняно недавно, – за сучасними даними не раніше 40 тис. років тому. До цього часу територія України була заселена архаїчнішими істотами. Виходячи з даних про вік нижньопалеолітичних і середньопалеолітичних місцезнаходжень країни, а також з даних про фізичний вигляд носіїв індустрій нижнього палеоліту, можна стверджувати, що для України встановлений факт наявності стоянок кількох предкових форм сучасної людини: палеоантропів і архантропів. Ці форми займають різне положення в антропологічній систематиці, характеризуються різними біологічними і психологічними рисами і відбивають різні ступіні процесу біологічної і соціальної еволюції людини. Тим самим, виникає необхідність розглянути деякі аспекти антропогенезу, важливі в контексті проблематики нижнього і середнього палеоліту України.

Біологічний аспект антропогенезу

Відповідно до сучасних наукових уявлень, антропогенез являє собою еволюційний процес, що пройшов кілька послідовних стадій розвитку. У дуже узагальненому вигляді ці етапи такі: 1) гіпотетичний загальний предок людини і мавпи; 2) ранні типи прямоходячих приматів (орроріни, рамідуси та ін.); 3) австралопітекові форми (до восьми видів, поєднаних у роди чи підроди); 4) *Homo habilis* (можливо, що поєднують кілька видів, у т.ч. людини рудольфської); 5) *Homo erectus* (останнім часом хронологічно більш рання форма *Homo ergaster*, іноді розглядається і як підвид *Homo erectus*); 6) гейдельберзька людина і неандерталець; 7) людина сучасного фізичного вигляду *Homo sapiens sapiens*.

Відносно форм *Homo erectus* (пітекантропи, синантропи, атлантропи та ін. форми) у вітчизняній літературі прийнято використовувати узагальнюючий термін архантропи (чи археоантропи) (“найдавніші люди”). Термін палеоантропи (“древні люди”) пропонується використовувати для усіх форм викопної людини, більш розвиненої в порівнянні з архантропами. При цьому типові неандертальці - це пізні палеоантропи, а всі інші - ранні палеоантропи. Термін неоантропи поєднує форми, більш розвинуті в порівнянні з археоантропами.

Слід підкреслити широко дискусійний характер практично всіх питань, пов'язаних із проблемою походження людини. Значною мірою це обумовлюється крайньою фрагментарністю викопних кісткових решток більшості предкових форм, що надає гіпотетичного характеру багатьом побудовам.

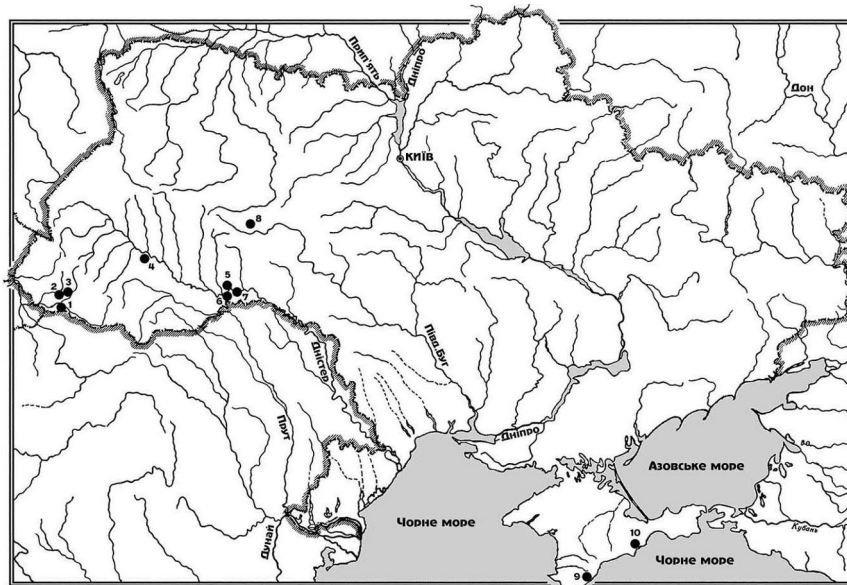

Рис.1. Нижньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки та місцезнаходження (за: Борисковский, 1953; Гладилин, Ситливый, 1990; Zuk 1995; Клюкин и др., 1990; Пясецкий, 2001; Ридуш, Степанчук, 2003; Черныш, 1965).

1 – Королево; 2 – Малий Раковець; 3 – Рокосово; 4 – Буківна IV; 5 – Лука Врублевська; 6 – Бабин I; 7 – Непоротове VI; 8 – Меджибіж; 9 – Гаспра; 10 – Ечки-Даг

Fig. 1. Lower Paleolithic sites of Ukraine. The most important sites (by Борисковский, 1953; Гладилин, Ситливый, 1990; Zuk, 1995; Клюкин и др. 1990; Пясецкий, 2001; Ридуш, Степанчук, 2003; Черныш, 1965).

1 – Korolevo; 2 – Malyj Rakovec'; 3 – Rokosovo; 4 – Bukivna IV; 5 – Luka Vrublivets'ka; 6 – Babyn I; 7 – Neporotove; 8 – Medjybidj; 9 – Haspra; 10 – Echky-Dag

Підходи до систематики сімейства гомінід, тобто істот, еволюційно пов'язаних з людиною, іноді суттєво відрізняються [огляди див.: Алексеев, 1983; 1985; Бунак, 1980; Рогинский, 1977; Рогинский, Левин, 1978; Вишняцкий, 2002 та ін.]. По різному оцінюється і таксономічне положення, і приналежність істот, які відносяться до роду людини. Так, одні автори в межах роду *Homo* розрізняють два види: *Homo primigenius (erectus)* або людину примітивного вигляду і *Homo sapiens* або людину сучасного вигляду. Широко відома концепція двох стрибків в еволюції гомінід (перший – на етапі формування *Homo erectus* і другий на етапі формування *Homo sapiens*) ґрунтується саме на такому розумінні складу сімейства *Homo*.

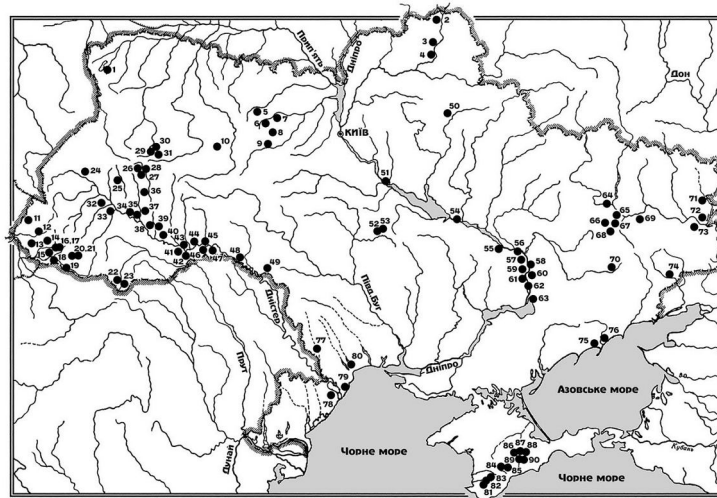

Рис.2. Середньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки та місцезнаходження (за: Анисюткин, 2001; Береговая, 1984; Гладили, 1985; Колесник, 2003; Колосов и др., 1993; Красковский, 1978; Кулаковская, 1989; Сапожников, 1994; Ситник, 2000; Смирнов, 1973; Черныш, 1973 та ін.)

1 – Верхів'я Прип'яті; 2 – Горіховий Лог, Язви, Підболоття; 3 – Довгий Рів; 4 – Чулатове III, Комарня, Араповичі; 5 – Точильниця; 6 – Ємилівка I; 7 – Ріхта; 8 – Городище II, Городенка; 9 – Житомирська; 10 – Жорнів; 11 – Оноківці, Радванка I, II, Замкова гора; 12 – Мукачеве, Чернецька Гора, Тупча I-III; 13 – Заставне II, Берегове III; 14 – Ільниця; 15 – Виноградове; 16 – Малий Раковець; 17 – Рокосове; 18 – Королеве I, II; Плешка I, II; Черна I, II, IV, VIII-X; 19 – Шаян II; 20 – Хуст; 21 – Становці; 22 – Діброва, Солотвин I, II; 23 – Біла Церква; 24 – Прийма I; 25 – Бережани V; 26 – Великий Глибочок I-III, V; 27 – Ігровиця I, Малашівці, Глядки; 28 – Пронятин, Тернопіль I, II; 29 – Старий Вишневець; 30 – Ванжулів I-III; 31 – Буглів V-VIII; 32 – Колодів; 33 – Єзупіль; 34 – Касперівці VII, Лисичники II, Печерна; 35 – Касперівці I, VI; 36 – Долина, Підгайчики; 37 – Більче-Золоте; 38 – Михалків I, II; 39 – Пилипче VII, XIV, Худикивці I; 40 – Пилипче XI, Устя III; 41 – Кетроси, Стінка I, 3, 4, Калинівка, Осипка, Атаки I; 42 – Кишляньський Яр; 43 – Сокіл I; 44 – Лука Врублевецька; 45 – Стара Ушиця; 46 – Молодова I, V, Бабин I, III, VII; 47 – Кормань IV, Оселівка; 48 – Суботівка; 49 – Жолубець; 50 – Муховець; 51 – Канів; 52 – Трояново, Коробчино; 53 – Андріївка 1, 3, 4, 8; 54 – Кременчуг; 55 – Романкове; 56 – Устя Самари; 57 – Лоцманська Кам'янка, Кодак I, II; 58 – Ненаситець I, IV, Ременове; 59 – Скубова Балка, Майорка IV, Тягинка I-III, Микільське I-III, Войськове, Вовніги; 60 – Орел; 61 – Круглик, Федорівка, Острів Таволжаний; 62 – Вільнянка I, IV-VI; 63 – Балки I-VII, Узвіз; 64 – Ізюм; 65 – Корніїв Яр; 66 – Дружківка; 67 – Білокузьминівка; 68 – Курдюмівка, Озерянівка; 69 – Званівка; 70 – Антонівка; 71 – Чугинка; 72 – Деркул; 73 – Красний Яр; 74 – Амвросіївка; 75 – Самсоново, Новоазовськ, Обрив; 76 – Седове; 77 – Біляївка; 78 – Білгород-Дністровський; 79 – Барабой III; 80 – Іллінка; 81 – Старосілля, Холодна Балка, Улакля; 82 – Шайтан-Коба I, IV, стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, Тав-Бодрак I, II; 83 – Кабазі I-V, Va; 84 – Чокурча I, II; 85 – Київ-Коба, Вовчий Грот; 86 – Сари-Кая I-IV, Карабай; 87 – Заскельна I-IX, Ак-Кая I-V; 88 – Альошин Грот, Червона Балка; 89 – Пролом I-III; 90 – Буран-Кая III

Fig. 2. The most important Middle Paleolithic sites of Ukraine (by Анисюткин, 2001; Береговая, 1984; Гладили, 1985; Колесник, 2003; Колосов и др., 1993; Красковский, 1978; Кулаковская, 1989; Сапожников, 1994; Ситник, 2000; Смирнов, 1973; Черныш, 1973 etc)

1 – Upper basin of Prypjat'; 2 – Horihovij Log, Jazvy, Pidbolottja; 3 – Dovhyj Riv; 4 – Chulatove III, Komarne, Arapovychi; 5 – Tochylnytsja; 6 – Emylivka; 7 – Rikhta; 8 – Horodysche II, Horodenka; 9 – Zhytomyrs'ka; 10 – Zhorniv; 11 – Onokivtsi, Radvanka I, II, Zamkova gora; 12 – Mukacheve, Chernecha gora, Tupcha I-III; 13 – Zastavne II, Berego I; 14 – Il'nytsja; 15 – Vynogradove; 16 – Malyj Rakovets'; 17 – Rokosove; 18 – Koroleve I, II, Pleshka I, II, Cherna I, II, IV, VIII-X; 19 – Shajan II; 20 – Khust; 21 – Stanovtsi; 22 – Dibrova, Solotvyn I, II; 23 – Bila Tserkva; 24 – Pryjma I; 25 – Berezhany V; 26 – Velykyj Glybochok I-III, V; 27 – Ihrovytsja I, Malashivtsi, Hljadky; 28 – Pronjatyn, Ternopil I-II; 29 – Staryj Vyshnivets'; 30 – Vanzhuliv I-III; 31 – Buhliv V-VIII; 32 – Kolodijiv; 33 – Ezupil'; 34 – Kasperivtsi VII, Lysychnyky II, Pecherna; 35 – Kasperivtsi I, VI; 36 – Dolyna, Pidhajchyk; 37 – Bil'che-Zolote; 38 – Mykhalkiv I, II; 39 – Pylypche VII, XIV, Khudykiivtsi I; 40 – Pylypche XI, Ustja III; 41 – Ketrosy, Stinka I, 3, 4, Kalynivka, Ospyivka, Ataky I; 42 – Kyshljans'kyj Jar; 43 – Sokil I; 44 – Luka Vrublevets'ka; 45 – Stara Ushytsja; 46 – Molodova I, V, Babyn I, III, VII; 47 – Korman' IV, Oselivka; 48 – Subotivka; 49 – Zholubets'; 50 – Muhovets'; 51 – Kaniv; 52 – Trojanovo, Korobchyno; 53 – Andrijivka 1, 3, 4, 8; 54 – Kremenchug; 55 – Romankove; 56 – mouth of a river Samara; 57 – Lotsmans'ka Kamjanka; Kodak I, II; 58 – Nenasyets'; 59 – Skubova Balka, Majorka IV, Tjagynka I-III, Mykil'ske I-III, Vojs'kove, Vovnygy; 60 – Orel; 61 – Kruhlyk, Fedorivka, Ostriv Tavolzhanyj; 62 – Vil'njanka I, IV-VI; 63 – Balky I-VII, Uzviz; 64 – Izjum; 65 – Kornijiv Jar; 66 – Druzhkivka; 67 – Bilokuz'mynivka; 68 – Kurdjumivka, Ozerjanivka; 69 – Zvanivka; 70 – Antonivka; 71 – Chuhynka; 72 – Dercul; 73 – Krasnyj Jar; 74 – Amvrosijivka; 75 – Samsonovo, Novoazovs'k, Obryv; 76 – Sedove; 77 – Biljaivka; 78 – Bilgorod Dnistrovs'kyj; 79 – Baraboj III; 80 – Illinka; 81 – Starosillja, Kholodna Balka, Ulakly; 82 – Shajtan-Koba I-V, Bonch-Osmolovs'kyj site, Tav-Badrak I, II; 83 – Kabazi I-V Va; 84 – Chokurcha I, II; 85 – Kyjik-Koba, Vovchyj Hrot; 86 – Saty-Kaja I-IV, Karabaj; 87 – Zaskel'na I-IX, Ak-Kaja I-V; 88 – Aljoshyn Hrot, Chervona Balka; 89 – Prolom I-III; 90 – Buran-Kaja III

Інші фахівці в рамках роду *Homo* розрізняють два види, – людини неандертальської і людини сучасної, відносячи пітекантропів (чи в іншій термінології *Homo erectus*) до роду *Pithecantropus*. Існують і інші точки зору.

Так, класичних неандертальців більшість сучасних західних дослідників визначає на рівні підвиду *Homo sapiens* (т.зв. *Homo sapiens neanderthalensis*), а для більш ранніх форм неандертальців використовується термін “архаїчні” або “ранні” *Homo sapiens*.

Коротко охарактеризуємо основних представників еволюційних стадій антропогенезу, більш докладно зупинившись на тих формах гомінід, які безсумнівно, або дуже вірогідно мають відношення до нижнього і середнього палеоліту України.

Австралопітек. В наш час практично одностайно приймається, що австралопітеки є істотами, проміжними за типом між людиноподібними мавпами і людиною [див. Харитонов, 1987]. Стосовно них пропонується використовувати термін *передлюди* [Бромлей, 1983]. Усі відомі знахідки австралопітеків пов'язані з територією Африки. Найпізніші представники доживають до часу близько 1 млн. років тому.

Людина вміла. Дискусійним є питання про приналежність людини вмілої (*Homo habilis*). Вважається, що хабілісів слід рахувати справжніми гомінідами, оскільки вони використовували і видозмінювали для своїх потреб предмети навколишнього середовища. Доведеними численними прикладами є факт, що так звана галькова культура еоплейстоценового віку пов'язана на африканському континенті саме з рештками *Homo habilis*. На думку великого числа дослідників, це є достатньою підставою для віднесення цих істот до людей. Інші дослідники вважають, що межа, що відокремлює тваринну морфологію від людської, проходить між *Homo habilis* і *Homo erectus*, і що тільки з переходом до хомо еректусів почали формуватися специфічно людські здібності (мислення, воля, мова) [Семенов, 1989, с.25].

Людина прямо ходяча. Згідно загальноприйнятої думки, до найдавніших людей (архантропів) відносяться представники *Homo erectus*, перших представників гомінідної лінії, виявлених поза Африканським материком (відомі в Азії). *Homo ergaster* іноді розглядається як африканський різновид *Homo erectus*; вважають також, що це предкова форма більш пізніх поза-африканських еректусів. Останнім часом, в основному за недавніми знахідками в Атапуерці (Іспанія), був виділений новий вид викопної людини – *Homo antecessor* – з віком близько 800 тис. років тому. Вважається, що це перехідна форма між еректусами і гейдельберзькою людиною [Bermudez de Castro et al., 1997]. Раніше до *Homo erectus* відносили і деякі європейські знахідки, наприклад, щелепу з Гейдельберга. Однак зараз частіше вважається, що ці знахідки демонструють більше подібності до пізніших викопних гомінід [Деревянко и др., 1994, с. 145-147]. Найдавніші знахідки цих форм (Африка) датуються близько 1,8 млн. років; найпізніші – близько 400 тис. років тому. До *Homo erectus* відносять рештки істот, виявлених на територіях, близьких до України (Дманісі в Грузії) з датою близько 1,2-1,6 млн. років. Припускається, що перехід від архантропів до палеоантропів міг здійснюватися в різних районах і в різних умовах [Харитонов, 1987].

Людина неандертальська. Немає єдності поглядів із приводу систематики і філогенетичного споріднення різних груп європейських палеоантропів. Так, серед них розрізняють дві групи: більш ранню, морфологічно більш прогресивну, яку звичайно пов'язують з видом *Homo heidelbergensis*, і більш пізню, *Homo neanderthalensis* (“класичні” неандертальці). Припускається, що представники першої групи виступали в якості предкової форми для представників другої. Водночас аргументується думка про співіснування двох груп перед-вюрмських палеоантропів. Вважають, що одна з них, штейнхеймська, може визначатися як *Homo sapiens (archaic)* і веде до виникнення викопного *Homo sapiens sapiens*. Друга група перед-вюрмських гомінід, тотавель-монморенська, може бути визначена як пре- чи ранньонеандертальська; саме вона, як стверджується, є предковою для неандертальського антропологічного типу часу останнього міжльодовиків'я. В основі обох груп, як припускається, лежать різновиди *Homo erectus*. Слід підкреслити, що найдавніші представники кожної з груп (Штейнхейм; Монморен) датуються міндель-рисом і асоційовані з ашельською індустрією.

Інші автори пропонують розрізняти більш ранню (Боксгроу, Араго, Більцінгслебен та ін.) і більш пізню (Сванскомб, Штайнхайм, Біаш) групи т.зв. пренеандертальців.

На відміну від ранніх, “генералізованих” форм європейських палеоантропів, пізні палеоантропи Європи (“класичні” неандертальці) звичайно визначаються як спеціалізовані. Практично усі відомі на сьогодні останки неандертальців походять з Європи і Передньої Азії. Довгий час у науці панувала точка зору про неандертальську фазу в еволюції сучасної людини. Накопичені в останнє десятиліття факти тривалого співіснування неандертальців і кроманьйонців у межах Європи змушують переглядати ці уявлення. Все більше стверджується думка про класичних неандертальців як про еволюційно тупикову гілку.

В наш час переглядаються хронологічні рамки існування цієї форми викопної людини. Виділяють найдавнішу групу неандертальців, з датуваннями ~200-150 тис. років тому (Ерінгсдорф, Фонтешевад та ін.). Однак, така точка зору не є загальноприйнятою. Найбільш численними є кісткові рештки неандертальців, які датуються часом після останнього міжльодовиків’я. Вони широко відомі в Західній і Центральній Європі (Франція, Італія, Бельгія, Іспанія, Німеччина, Угорщина, Чехія, Словаччина). Відомі вони і в Україні, головним чином у кримських стоянках, зокрема, в Киїк-Кобі, Заскельній V, Заскельній VI (Колосовській) та ін. Кримські знахідки визначаються як приналежні класичним європейським неандертальцям, але в той же час різними дослідниками відзначається певна подібність до т.зв. групи прогресивних неандертальців типу Схул (група Схул-Кафзех).

У зв'язку з цим слід коротко зупинитися на питаннях, пов'язаних із групою Схул-Кафзех. Різні автори по-різному трактують її склад. Ряд дослідників до “прогресивної” групи Схул відносить антропологічні знахідки зі стоянок Схул (індивідууми Схул IV, V), Зуттіє, Джебел, Кафзех (індивідуум Кафзех VI). За морфологічними ознаками вони наближаються до людини сучасного вигляду. Останнім часом встановлена хронологічна позиція людей типу Схул-Кафзех між 70-100 тис. років тому [Schwarz, 1994]. Певний час їх розглядали як форми, проміжні між класичними неандертальцями і неоантропами. Зараз деякими дослідниками переглядається їхня систематична приналежність і пропонується розглядати їх як ранніх *Homo sapiens*.

Довгий час поширеним було уявлення про те, що *Homo sapiens sapiens* жорстко асоційовані з верхньопалеолітичною технологією і культурою. Однак накопичується усе більше даних про те, що люди сучасного фізичного типу мають більш древній вік, і були виробниками індустрій як мустьєрського, так і верхньоашельського вигляду. Так, останнім часом встановлений ТЛ вік у 180-200 тис. років для серії кісткових решток людини сучасного вигляду, асоційованої з пізньюашельською індустрією в Ефіопії. Цим же часом (185 тис. років по U-ser) датуються рештки *Homo heidelbergensis* з Вертешселеша в Угорщині. Таким чином, мова може йти про тривалий період співіснування двох антропологічних типів: неандертальського і *Homo sapiens sapiens* протягом тривалого відрізка часу. Більше того, знахідки розвинутих форм людини сучасного типу в безсумнівній асоціації з індустріями не верхньопалеолітичного вигляду змушують порушувати питання про фізичну приналежність носіїв відповідних індустрій і на території України. Зокрема, уже не видається однозначно доведеною існуюча до самого останнього часу переконаність у тому, що пізні середньопалеолітичні індустрії повинні бути пов'язані виключно з неандертальським типом людини.

Чимало дискусій ведеться з приводу місця появи *Homo sapiens sapiens*. Остаточного рішення в цьому питанні немає. З погляду одних авторів, людина сучасного вигляду з'явилася на африканському континенті, а потім освоїла і інші частини ойкумени. Прихильники поліцентричної гіпотези виникнення людини сучасного вигляду аргументують незалежний характер появи *Homo sapiens sapiens* на основі локальних архаїчних форм. Так, як вихідна форма в Європі розглядається пресапієнтна штейнхеймська група, на Близькому Сході – прогресивна група Схул, у Центральній і Південно-Східній Азії – деякі види найдавніших місцевих гомінід. Такий підхід часто критикується [Рогинский, 1981]. Усе більше прихильників здобуває гіпотеза, яка припускає виникнення *Homo sapiens sapiens* в одному місці і надалі, у

міру розселення цієї форми, схрещування її з окремими групами неандертальців [Деревянко и др., 1994, с. 145-147]. Накопичується усе більше даних (молекулярна біологія, порівняльна анатомія і т.д.), що свідчать на користь того, що вихідною предковою базою населення Європи послужила кількісно невелика популяція африканського походження. На підставі генетичних і палеоантропологічних даних вважається, що розселення цього виду за межі Африканського континенту почалося близько 150-100 тис. р. тому і прийняло найбільш широкі масштаби після 50-60 тис. років тому [Вишняцкий, 2002, з посиланнями]. У процесі освоєння неолітичними нових територій, як припускається, мали місце процеси гібридизації прийшлого населення з місцевими пізніми палеоантропами. З цим поглядом узгоджується думка про те, що сапієнтні палеоантропи Передньої Азії (група Схул), проникаючи на південь Східної Європи, могли змішуватися з місцевими “класичними неандертальцями” (В. Якимов, Я. Рогинский, В. Харитонов). Тільки в такому сенсі можна погоджуватися з положенням про те, що територія України входила в область сапієнтації [Круц, 1997, с. 47]. Розуміння сапієнтації як повсюдно поширеного процесу поступового *in situ* переходу від людей типу неандертальців до людей сучасного фізичного вигляду суперечить сукупності сучасних палеоантропологічних, хронологічних, палеогенетичних і біологічних даних і уявлень.

Таким чином, відповідно до сучасних уявлень, від ранніх палеоантропів розвиток пішов у двох напрямках – сапієнтації, що завершилася на Африканському континенті виникненням сучасної людини і спеціалізації, яка призвела до появи в Європі класичних неандертальців. Надалі, класичні європейські неандертальці були витиснуті, і, дуже імовірно, частково асимільовані прийшлими ззовні неолітичними.

Людина сучасного фізичного вигляду. Homo sapiens sapiens включає як сучасних представників цього виду (*Homo sapiens recens*), так і викопних *Homo sapiens fossilis*, чи кроманьйонців. Місцем появи найдавніших *Homo sapiens sapiens*, судячи з наявних даних, є африканський континент. Найбільш древні знахідки виявлені в південній і східній частинах материка і відносяться до часу близько 200 тис. років тому. Певний час вважалося, що неолітичність виникла паралельно і незалежно в різних частинах ойкумени. Але теорія поліцентризму не має у своєму розпорядженні переконливих аргументів на користь глобальності причин, що призвели до конвергентної еволюції локальних форм палеоантропів у неолітичність. Зокрема, висловлюють думку про кліматичні причини (похолодання наприкінці плейстоцену), але це припущення не витримує критики, оскільки історія палеоклімату знає більш жорсткі епізоди, які, проте, ніяк не відбилися на морфології викопної людини. Не переконливими є й інші припущення, пов'язані з ускладненням способу життя і технологій – ці показники, скоріше, є наслідками, а не причинами.

Антропологічні свідчення, на думку більшості дослідників, цілком узгоджуються з гіпотезою моноцентризму, що припускає наявність великого вихідного центра трансформації неандертальців у неолітичність. Поширення неолітичності у Європі скоріше слід пояснювати моделлю заміщення, що не виключає, у ряді випадків, контакту між прийшлим і аборигенним населенням. Так, змішання архаїчних і розвинених рис у ранніх викопних форм сучасної людини розглядається як наслідок контактів між неолітичними і палеоантропами [Рогинский, 1981]. Не виключається, що деякі форми європейських неандертальців (Крапіна) є свідченням контактів пізніх неандертальців і попередників сучасної людини [див. Харитонов, 1987]. Про змішання сапієнтних і неандертальських рис говорять дослідники у випадку кримських знахідок палеоантропів. Показово, що найдавніші форми викопної людини сучасного фізичного вигляду в Європі не демонструють добре виражених рис кроманьйонського типу. Для них характерне сполучення деяких кроманьйонських ознак з рисами якоїсь екваторіальної раси [Рогинский, 1981]. Припущення про гібридизацію прийшлих *Homo sapiens sapiens* і місцевих неандертальців не виключається більшістю фахівців. Важливі деякі біологічні наслідки гібридизації. Слід назвати: зростання життєздатності і плідності потомства, зростання еволюційної пластичності організму, деспеціалізація організму і ряд інших наслідків [Семенов, 1989].

Більшість кісткових решток *Homo sapiens fossilis* у Європі пов'язана з пам'ятками верхнього палеоліту, вік яких менший 30 тис. років тому. Знахідки більш раннього віку недостатньо документовані й або не зв'язані надійно з археологічним контекстом, або дуже фрагментарні.

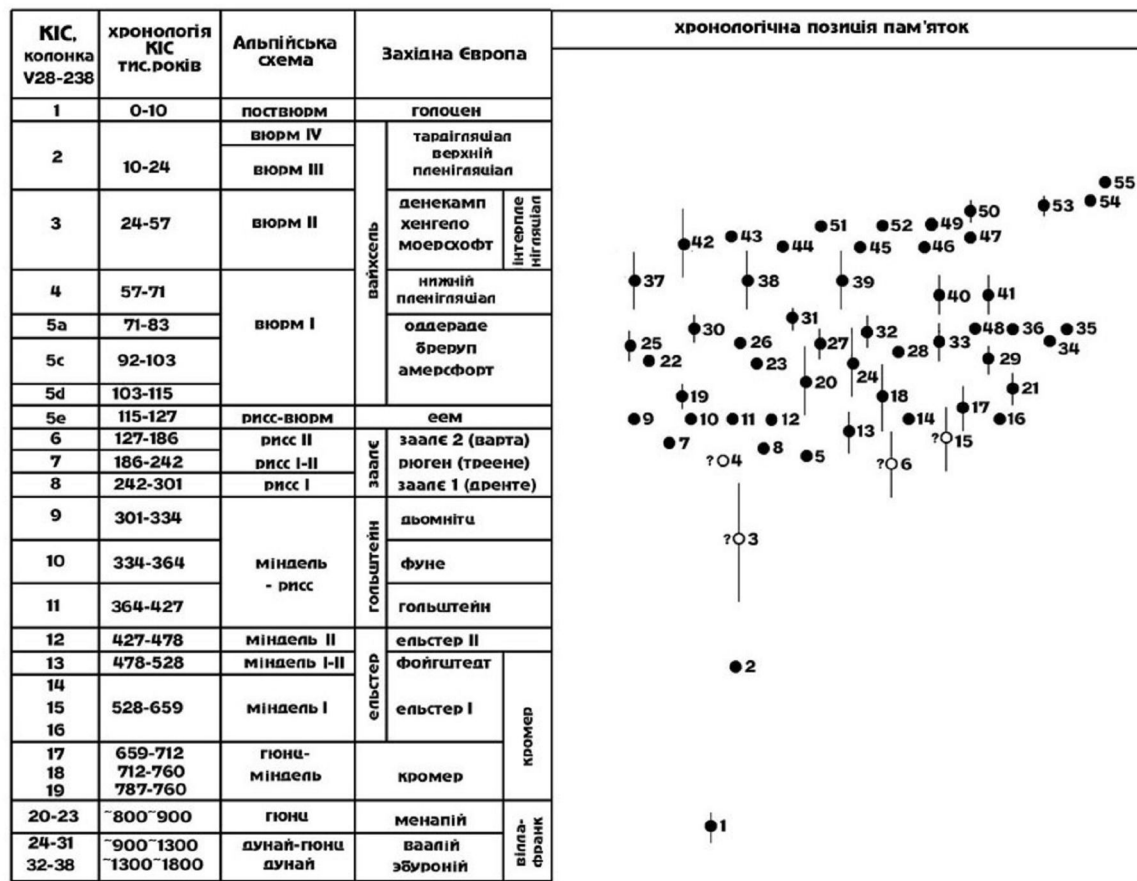

Рис.3. Хронологічна позиція пам'яток нижнього та середнього палеоліту України (абсолютні датування) (за: Гладылин, Ситливый, 1990; Мацкевий, 2002; Пясецкий, 1992; 2001; Ситник, 2000; Степанчук і ін., 2004; Чабай, 2004; Чабай і др., 1998; Черныш, 1977; 1982; Hedges et al., 1996)

1 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс VII, ТЛ 850±100 тис. років; 2 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-с, вік подстелюючого шару TL: 360±50 тис. років; 3 — Меджибіж, TL: 390±50 тис. років; 4 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-б, TL: 220±35 тис. років; 5 — Великий Глибочок I шар III, TL: 175±13 тис. років; 6 — Езупіль шар III, TL: 155±11 тис. років; 7 — Пронятин, TL: 85±7 тис. років; 8 — Кабазі II шар III горизонт 3, ESR: 82±10 тис. років; 9 — Кабазі II шар II горизонт 8, ESR: 44±5 тис. років; 10 — Кабазі II шар III горизонт 2, ESR: 74—85 тис. років, U-ser: 117±13 тис. років; 11 — Старосілля шар 4, ESR: 77±7 тис. років, U-ser: ~80 тис. років; 12 — стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського шар II, ESR: 74.6±10.8 тис. років, шар I, ESR: 68.9±2.8; 77.2±13.8; 65.8±5.4 тис. років, U-ser: 69.6±2.2 тис. років; 13 — Кабазі V горизонти III/1-II/3, U-ser: 73.3±6 тис. років; 14 — Старосілля шар 3, U-ser: ~67,5 тис. років; 15 — Старосілля шар 1 ESR: 41,2 тис. років, C14: 41,2 и 42,5 тис. років, шар 2 U-ser: ~45 тис. років; 16 — Кабазі II шар II горизонти 1A-7E, ESR: 30±2, 38±4, C14: між 31,5 и 33,4 тис. років; 17 — Кормань IV шар 11, 12, C14: 44,4±2,06/1,63 тис. років; 18 — Заскельна V шар IV, C14: >46 и >47 тис. років, ESR: 32,4±2,1 тис. років; 19 — Заскельна V шар III, C14: 39,2±0,52 тис. років, ESR: 32,0±2,1 тис. років; 20 — Прийма I, C14: 45,6 тис. років; 21 — Заскельна VI (Колосовська) шар III, C14: три дати між 35,2—38,2 тис. років, шар IIIA C14: три дати між 31—39 тис. років; 22 — Пролом II шар III, C14: 41,6 тис. років; 23 — Альошин Грот шар II, C14: три дати між 35,9 и 37 тис. років; 24 — Пролом I шар II, C14: дві дати 33,5-35,2 тис. років; 25 — Київ-Коба шар IV, C14: 32,3 тис. років; 26 — Жорнів, муст'єрський шар, C14: 25 тис. років; 27 — Заскельна V шар II, C14: 31,6 тис. років, шар I, C14: 30,1 тис. років; 28 — Буран-Кая III шар B, C14: 32-28 тис. років; 29 — Заскельна VI (Колосовська) шар II, C14: чотири дати між 30-31 тис. років; 30 — Пролом II шар II, C14: 28,1 тис. років; 31 — Альошин Грот шар I, C14: дві дати між 28,7-30,2 тис. років; 32 — Пролом I шар I, C14: чотири дати між 29,6-31,3 тис. років; 33 — Заскельна VI (Колосовська) шар I, C14: чотири дати між 22,5-24,4 тис. років; 34 — Пролом II шар I, C14: чотири дати між 22,6—24,5 тис. років; 35 — Шайтан-Коба IV шар I, C14: дві дати ~18 тис. років; 36 — Шайтан-Коба IV шар II, C14: п'ять дат між 20,5—21,2 тис. років

Fig. 3. Chronological position of the Lower and Upper Paleolithic sites of Ukraine (absolute dating) (by Гладилин, Ситливый, 1990; Мацкевий, 2002; Пясецкий, 1992; 2001; Ситник, 2000; Степанчук і ін., 2004; Чабай, 2004; Чабай і др., 1998; Черныш, 1977; 1982; Hedges et al., 1996)

1 — Koroleve I, cultural chronological complex VII, TL 850±100 thousands years; 2 — Koroleve I, cultural chronological complex V-c, age of lowest layer TL 360±50 thousands years; 3 — Medzhybizh TL 390±50 thousands years; 4 — Koroleve I, cultural chronological complex V-b, TL 220±35 thousands years; 5 — Velykyj Glybochok I, layer III, TL 175±13 thousands years; 6 — Ezupil', layer III, TL 155±11 thousands years; 7 — Pronjatyn TL 85±7 thousands years; 8 — Kabazi II, layer III horizon 3, ESR 82±10 thousands years; 9 — Kabazi II, layer II horizon 8, ESR 44±5 thousands years; 10 — Kabazi II, layer III horizon 2, ESR 74-85 thousands years, U-ser: 117±13 thousands years; 11 — Starosillja, layer 4, ESR 77±7 thousands years, U-ser: 80 thousands years; 12 — Bonch-Osmolovskij site, layer II, ESR 74,6±10,8 thousands years, layer I, ESR 68,9±2,8 thousands years, 77,2±13,8; 65,8±5,4 thousands years, U-ser 69,6±2,2 thousands years; 13 — Kabazi V horizons III/1—III/3, U-ser: 73,3±6 thousands years; 14 — Starosillja, layer 3, U-ser: ~ 67,5 thousands years; 15 — Starosillja layer I ESR: 41,2 thousands years, C14: 41,2 и 42,5 thousands years, layer 2 U-ser: ~45 thousands years; 16 — Kabazi II, layer II horizons 1A-7E, ESR: 30±2, 38±4, C14: between 31,5 и 33,4 thousands years; 17 — Korman' IV, layer 11, 12, C14: 44,4±2,06/1,63 thousands years; 18 — Zaskel'na V layer IV, C14: >46 and >47 thousands years, ESR: 32,4±2,1 thousands years; 19 — Zaskel'na V layer III, C14: 39,2±0,52 thousands years, ESR: 32,0±2,1 thousands years; 20 — Pryjma I, C14: 45,6 thousands years; 21 — Zaskel'na VI (Kolosovs'ka) layer III, C14: three dates between 35,2-38,2 thousands years, layer IIIa C14: three dates between 31-39 thousands years; 22 — Prolom II, layer III, C14: 41,6 thousands years; 23 — Aljoshyn Grot, layer II, C14: three dates between 35,9 и 37 thousands years; 24 — Prolom I, layer II, C14: two dates 33,5-35,2 thousands years; 25 — Kyjik-Koba, layer IV, C14: 32,3 thousands years; 26 — Zhorniv, Mousterian layer, C14: 25 thousands years; 27 — Zaskel'na V layer II, C14: 31,6 thousands years, layer I, C14: 30,1 thousands years; 28 — Buran-Kaja III, layer B, C14: 32-28 thousands years; 29 — Zaskel'na VI (Kolosovs'ka), layer II, C14: four dates between 30-31 thousands years; 30 — Prolom II, layer II, C14: 28,1 thousands years; 31 — Aljoshyn Grot, layer I, C14: two dates between 28,7-30,2 thousands years; 32 — Prolom I, layer I, C14: four dates between 29,6-31,3 thousands years; 33 — Zaskel'na VI (Kolosovs'ka) layer I, C14: four dates between 22,5-24,4 thousands years; 34 — Prolom II, layer I, C14: four dates between 22,6-24,5 thousands years; 35 — Shaitan-Koba IV layer I, C14: two dates ~18 thousands years; 36 — Shajtan-Koba IV layer II, C14: five dates between 20,5-21,2 thousands years

Таким чином, виходячи з установлених геологічних рамок віку нижньопалеолітичних і середньопалеолітичних місцезнаходжень України, і за аналогією з антропологічними знахідками на синхронних пам'ятках віддалених територій можна припускати, що носіями індустрій нижнього палеоліту території України були форми, близькі *Homo erectus* (археантропи). Ранній етап середнього палеоліту співвідноситься з ранніми палеоантропами, пізній (мустьєрський) – з неандертальцями. У перехідний період від середнього до верхнього палеоліту на території України співіснували неандертальці і люди сучасного фізичного вигляду. Припускається, що між ними могли мати місце контакти і проходила гібридизація. У свій час висловлювалося припущення, що південь України, як і Закавказзя, входив у велику зону олюднення мавпи [Борисковский, 1953, с. 84]. В даний час немає підстав дотримуватися такої точки зору, хоча, якщо це припущення розуміти як вказівку на можливість знахідки тут ранніх форм гомінід і супутньої матеріальної культури, то воно не здається безпідставним. З огляду на дискусійний статус хомо хабілісів – виробників галькових індустрій і одностаїне розуміння хомо еректусів як однієї з найдавніших форм людини, можливо, не слід погоджуватися з думкою про те, що на території України не представлений початковий етап становлення людського суспільства [Гладилин, 1997, с. 20]. Починаючи з часу останнього міжльодовиків'я і похолодання, що потім наступило, не виключений приплив сапієнтного населення. Слід підкреслити, що хронологічно найбільш ранні знахідки викопних людей на Україні антропологічно визначаються як *Homo sapiens neanderthalensis* і виявлені на стоянках, що відносяться до ранніх етапів останнього льодовикового періоду. Рештки більш ранніх форм людини на Україні на сьогодні не відомі, тому їхня видова приналежність лишається найвищою мірою гіпотетичною. На заключних етапах мустьєрського часу на територію України широко проникають *Homo sapiens sapiens*, які, можливо, асимілювали частину аборигенного неандертальського населення.

Соціальний аспект антропогенезу

Предметом соціогенезу дослідження процесів, які привели до формування соціальної організації і людського суспільства. Підвалини соціального кореняться, в остаточному

підсумку, в психології як окремого індивіда, так і різного рангу груп індивідів. Сукупність волі, настроїв, звичок, традицій групи індивідів тісно взаємозалежні і взаємопереплетені із суспільно-економічними умовами і формами існування цієї групи. Одним з найважливіших аспектів існування людської групи є праця як діяльність по перетворенню зовнішньої природи в умовах суспільних відносин [ФС, 1986]. *“У становленні ... соціального комплексу праця, що формується, відіграла основну роль ... у його сфері виникли й одержали подальший розвиток специфічно людська форма психіки – свідомість і специфічно людська форма взаємодії індивідів – колективність”* [Смирнов, 1983, с. 247]. Однак специфічно людська форма взаємодії індивідів неможлива в несвідомій чи перед-усвідомленій формі. Неодмінною умовою соціогенезу виступає, таким чином, наявність свідомості. Отже, свідомість і сполучена з нею мовна функція є чіткою ознакою процесу соціогенезу.

З філософських позицій, свідомість являє собою єдність психічних процесів, що активно беруть участь в осмисленні людиною об'єктивного світу і власного буття [ФС, 1981, с. 436], і нерозривно зв'язана з мовою. Це положення підтверджується багатьма фактами. Відзначається, що зв'язок мови з глибинними психічними процесами йде так далеко, що різні види писемності (ієрогліфічне і фонетичне) втягують у роботу дещо різні зони кори головного мозку і у дещо іншому взаємозв'язку, що встановлюється за фізіологічними даними [Поршнев, 1979, з посиланням на розробки А. Лурія].

Мовна функція є основою людського спілкування. Без мови (у її звуковій, мімічній, жестикуляційній чи знаковій формі) не можлива координація зусиль, закріплення і передача досвіду і т.п., тобто, не можливе існування і виживання групи.

Не можна відірвати і мислення від мови. Встановлено, що внутрішня мова є гранично ослабленою зовнішньою: навіть вирішуючи “в умі” певну задачу, людина “говорить”, хоч і мовчить; розумовий процес супроводжується рухами органів подиху, гортані, піднебіння і губ [Поршнев, 1979, с. 143].

Виникнення членороздільної мови пов'язується багатьма дослідниками з неандертальцями (А. Леонтьєв, В. Алексєєв, В. Кочеткова та ін). Для палеоантропів допускається усвідомлення свого “я”, персоніфікація особистості [Алексєєв, 1984, с. 222]. Деякі дослідники (Я. Рогинський) відносять час появи зачатків членороздільної мови до більш раннього часу, до етапу архантропів. Однак морфологічні свідчення, на які вони при цьому спираються, іншими антропологами розглядаються лише як пов'язані з використанням руки в трудових операціях.

Стверджується про наявність абстрактного мислення в архантропів [див., наприклад Кочеткова, 1964]. Ця думка також критикується [Смирнов, 1983]. В. Алексєєв, який розділяє позицію В. Кочеткової, у той же час пише, що абстрактне мислення в повному розумінні слова пов'язане з формуванням неандертальця і сучасної людини [Алексєєв, 1984].

Слід підкреслити ту обставину, що вивчення ендокранів архантропів не дає підстав для однозначного і прийнятого всіма дослідниками висновку про розвиток у них мозкових центрів, відповідальних за мову. Між тим, абстрактне мислення неможливе у відриві від існування розвинених понять, вироблення яких, за даними палеопсихології і палеолінгвістики, без розвинутої мови знову-таки неможливе. В. Алексєєв вважає, що мислення архантропів навряд чи несе в собі справді людський початок, але відносити його тільки до форм прояву розумової діяльності тварин також не є вірним.

Безсумнівним є той факт, що вже деякі австралопітекові, не говорячи вже про найдавніші викопні форми архантропів, супроводжуються штучно видозміненими кам'яними артефактами. Цим артефактам традиційно засвоєно найменування знарядь праці. Постійним аргументом у дискусії про свідоме виготовлення кам'яних артефактів є посилання на їхню відносну серійність, стійкість і повторюваність форм. Більшість дослідників думає, що цей факт безумовно свідчить на користь усвідомленого виготовлення кам'яних виробів. Стверджується, що наявність стійких типів знарядь свідчить про стійкі стереотипи поведінки, а також про існування способів передачі культурної інформації від покоління до покоління, тобто свідчить про існування т.зв. “блоку культури” вже на олдувайському етапі [Долуханов, 1979]. Стійка

форма знарядь розцінюється також як свідчення вироблення абстрактного уявлення про виріб. Стверджується, що реальному виготовленню кам'яного артефакту передувало створення в уяві його ідеального образу і діяльність по виготовленню знарядь праці була цілком усвідомленою вже 2,5-3 мільйони років тому [Крайнов, 1976; Долуханов, 1979; Гвоздовер, 1981а; Кликс, 1985; Румянцев, 1987 і ін.]. Інша група дослідників вважає, що лише поява виробів типу ручного рубила можна розглядати як документальне свідчення наявності абстракцій у їхніх виготовлювачів [див., наприклад Кочеткова, 1964].

Альтернативна аргументація спрямована на доказ того, що зі справді людськими мисленням і культурою пов'язані тільки неантропи, або тільки неантропи й архантропи (В. Кочеткова, В. Бунак, Ю. Семенов і ін.). Послідовним пропонентом ідеї про те, що діяльність по обробці каменю в нижньому і середньому палеоліті була поза-свідомою і відноситься до числа біологічно обумовлених явищ етологічного порядку, є Б. Поршневі [Поршневі, 1974; 1979]. Його позиція викликає критику, цілком, як видається, виправдану у відношенні до палеоантропів.

Ключові моменти проблеми: варіабельність, імітація, стереотипізація (стандартизація), інновація у відношенні до кам'яних індустрій палеоліту. Очевидно, що всі ці моменти піддаються правдоподібним інтерпретаціям з позиції, що припускає наявність т.зв. “блоку культури” вже у виробників найдавніших кам'яних артефактів. Знаходять аргументацію і погляди прихильників “етологічного пояснення” кам'яних виробів нижнього палеоліту. Свідома діяльність по виготовленню кам'яних виробів у специфічно людській формі допускається ними тільки для палеоантропів. У повній відповідності з таким заключенням знаходиться висновок, що ґрунтується на вивченні палеолітичних технологій. Йдеться про те, що в нижньому палеоліті мали місце лише самі загальні уявлення про можливість контролю за розщепленням. Поява складних технологій, пов'язаних з умінням прогнозувати й отримувати результат, можливий лише при взятті до уваги багатьох ймовірностей і при виборі оптимального варіанту послідовності необхідних дій асоціюється вже із середнім палеолітом [Гиря, Нехорошев, 1993]. Мова йде про левалуазську техніку. До аналогічного висновку з приводу левалуазської техніки розщеплення приходять і інші дослідники [Boëda, 1988; Van Peer, 1992]. Згідно даних технологічного аналізу древніх індустрій, для розщеплювача каменю епохи олдуваю і древнього ашелью зовсім не обов'язково було бути розумним у тім розумінні терміна, що вживається стосовно людської істоти. Така оцінка цілком погоджується з висловленнями з приводу розумових здібностей істот-виробників знарядь на гальках і рубил [Бунак, 1966]. Діяльність по розщепленню і виготовленню кам'яних знарядь у ці епохи цілком могла не виходити за межі того, що називається “знаряддевою діяльністю тварин” і в тих чи інших формах спостерігається, наприклад, у сучасних приматів [Гудол, 1992]. Інтелектуальні зусилля, необхідні для обробки каменю в ці епохи – мінімальні; для виготовлення знарядь не необхідні планування й усвідомлене передбачення результату, яким би складним (наприклад, ручне рубило) це знаряддя не здавалося сучасному досліднику. Це саме та ситуація, про яку можна сказати, що далеко не всякий штучно оббитий камінь може оцінюватися як знаряддя праці [порівн.: Смирнов, 1983], якщо виходити за умовні рамки того значення останнього терміна, в якому він застосовується в археологічній літературі.

Пізній ашель і мустьє, чи, в іншій термінології, – середній палеоліт, характеризуються значним поширенням технологій, що вимагають усвідомлення мети, розуміння причини і прогнозування наслідків певних визначених операцій при обробці кам'яної сировини. Технології стають *усвідомленими*, а не ситуативно-детермінованими. При цьому кінцева продукція технологій має підкреслену тенденцію до стандартизації. Доречно нагадати тут той, уже давно відзначений багатьма дослідниками, факт, що саме середній палеоліт уперше характеризується повсюдним поширенням морфологічно стійких і стандартизованих виробів. Технології стають *вірогідними*: аналогічний кінцевий результат може бути досягнутий різними способами, з'являється необхідність вибору одного з можливих варіантів дій. Важливо згадати тут про те, що за уявленнями психологів, мислення виникає при необхідності вибору між двома чи більше ймовірностями. Установлювана вірогідність середньопалеолітичних технологій є

дуже важливою, таким чином, для палеопсихологічних реконструкцій і має безпосереднє відношення до багатьох гостро дискусійних питань антропогенезу, зокрема, до проблеми виникнення мислення і мови. Поява необхідності вибору одного з можливих варіантів дій - фактично означає початок майстерності і творчості (включаючи сюди і винахідництво), тут знаходяться і джерела усвідомлення і самоусвідомлення окремої особистості – тобто специфічно людських рис.

Таким чином, з одного боку, є переконаність психологів в об'єктивності уявлень про те, що свідомо діяльність неможлива поза мисленням і сполученою з ним мови. З іншого боку, немає ніяких фактичних доказів (окрім непрямих археологічних свідчень) про здатність до мислення і мови в австралопітеків і архантропів, і, навпаки, такі існують для палеоантропів. У цілому, прямих фактів, що свідчать про здатність палеоантропів до мислення і мови, не дуже багато, але в той же час вони практично відсутні для архантропів і австралопітеків. Думки дослідників схилиються скоріше до наступного: мислення, мова і персоніфікація особистості асоціюються з палеоантропами, але аж ніяк не з архантропами. При цьому усвідомлення самотності індивідуальності, чи персоніфікацію особистості, слід відносити до заключного, мустерського, етапу еволюції середнього палеоліту. Доказами про зміни в цій області служать поява перших достовірних поховань і практика виготовлення особистих прикрас.

Антропологічний тип носіїв нижньопалеолітичної культури

В Україні не відомі знахідки викопних людей – виготовлювачів нижньопалеолітичних індустрій. Однак, на підставі даних, відомих для інших територій Європи, можна припускати, що це були *Homo erectus*, чи ж архантропи. Приналежність *Homo erectus* до сімейства гомінід ніким з антропологів не заперечується, багато хто розглядає їх як перших представників гомінід. Датування географічно порівняно близьких антропологічних знахідок людини прямоходячої відносяться до 1,2-1,8 млн. років (Дманісі в Грузії, рання форма – *Homo ergaster*), 700-600 тис. років тому (Мауерн у Німеччині), 400 тис. років тому (Більцінгслебен). Не відомі знахідки архантропів, що відносяться до часу більш пізнього, ніж міндель-рис. До міндель-рису відносяться знахідки форм перехідних між архантропами і ранніми палеоантропами (Азих в Азербайджані).

На підставі європейських, азіатських і африканських знахідок архантропів морфологічний тип *Homo erectus* може бути описаний у такий спосіб [Бунак, 1980; Харитонов, 1981, 1987, Деревянко и др., 1994, Рыжов, 2002]. Архантропи характеризуються прямоходінням, більшою масивністю, ніж попередні форми австралопітеків, при зрості від 150 до 175 см, вазі до 65 кг і об'ємі мозку 880-1100 см³. Череп зберігає архаїчні риси: костисту задню опуклість, скошене чоло, добре виражені надбрівні виступи лобової кістки, пласку лицьову частину, великі щелепи, масивні зуби, відсутність підборідного виступу. На думку ряду дослідників (Я. Рогінський), кістки кінцівок не відрізняються від кісток *Homo sapiens*. Е. Данилова, однак, підкреслює, що наявні дані по кисті австралопітеків і архантропів дають підставу стверджувати лише про систематичне схоплювання і силове утримання важких предметів [Данилова, 1979]. Морфологічна розмаїтість архантропів велика, що імовірно за все, пояснюється відсутністю контакту між групами і відсутністю обміну генами між популяціями архантропів [Харитонов, 1981], така точка зору розділяється більшістю антропологів.

Ендокрани *Homo erectus* характеризуються розвинутими ділянками тім'яної області, нижньолобної і верхньої задньої частини лобової області, що зв'язано з розвитком специфічно людських функцій праці і мови; на ендокранах синантропів встановлюється розвиток зон оцінки положення тіла, мови і контролю "тонких" рухів [Харитонов, 1987]. Антропологи вказують, що незважаючи на збільшення мозку в архантропів, зовнішня структура лобових часток залишається на досить примітивному рівні, не дуже відрізняючись від ендокранів австралопітеків [Алексеев, 1984]. Важливо підкреслити, що за даними палеоневрологів, у гомінід у першу чергу перебудовувалися ділянки мозку, пов'язані з предметною діяльністю, стереоскопічністю зору, сприйняттям просторового співвідношення, орієнтуванням у просторі,

механізмом гальмування емоційних реакцій і мовою. Як непряме свідчення на можливість мови розглядаються грацилізація нижніх щелеп і посилення рельєфу в місцях кріплення м'язів язика. Припускається, що мовний апарат *Homo erectus* був слабо розвинутим, а кількість звуків, отже, обмеженою. Однак морфологія під'язикової кістки (*hyodus*) віку близько 300-400 тис. років тому, що виявлена кілька років назад у Гран Долині біля Атапуерки (Іспанія), указує на високу імовірність наявності членороздільної мови у пізніх архантропів. Як уже підкреслювалося, на думку ряду дослідників, архантропи володіли цілком людською психікою. Поряд з результатами досліджень ендокранів, як непряме свідчення звичайно наводиться думка про те, що виготовлення знарядь типу ручного рубила є можливим лише при наявності як розуміння призначення знаряддя, так і уявлень про способи його виготовлення [Рогинский, 1977]. Однак така точка зору не є загальноприйнятою. Ряд дослідників заперечують наведене вище трактування ендокранів і не знаходять переконливим зв'язок "абстрактне мислення – рубило".

Кіс, колонка V28-238	хронологія Кіс тис. років	Альпійська схема	Західна Європа	хронологічна позиція пам'яток				
				TL	ESR	ESR U-ser	ESR U-ser C14	C14
1	0-10	поствюрм	голоцен					
2	10-24	вюрм IV	тарангіяшан верхній пленігяшан					
3	24-57	вюрм II	денекамп хенгело моерсхот		9		16 15	32 33 34 35 36 26 27 28 29 30 31 21 22 24 23 25 17 18 19 20
4	57-71	вюрм I	нижній пленігяшан				14 13	
5a	71-83		оддерраде				12	
5c	92-103		Бредеруп	7		11 10		
5d	103-115		амерсфорт					
5e	115-127	рісс-вюрм	еем	6	8			
6	127-186	рісс II	заале 2 (варта)					
7	186-242	рісс I-II	рюген (треене)	5 4				
8	242-301	рісс I	заале 1 (аренте)					
9	301-334	міндель - рісс	дьямніци					
10	334-364		фуне	3 2				
11	364-427		гопштейн					
12	427-478	міндель II	ельстер II					
13	478-528	міндель I-II	фойгштедт					
14	528-659	міндель I	ельстер I					
15								
16								
17	659-712	гюнц-міндель	кромер	1				
18	712-760							
19	767-760							
20-23	~800-900	гюнц	менапій					
24-31	~900-1300	дунай-гюнц	ваапій					
32-38	~1300-1800	дунай	збуроній					

Рис.4. Хронологічна позиція пам'яток нижнього та середнього палеоліту України (геологічні датування) (за: Анисюткин, 2001; Богуцький і ін., 2003; Веклич, 1966; Величко і др., 1978; Гладилин, 1985; Гладилин, Ситливый, 1990; Иванова, 1980, 1982, 1987; Колесник, 2003; Кулаковська, 2003; Кухарчук, 1989; 2002; Праслов, 1984; Пясецкий, 1992; Рижов, 2000; Ситник, 2000; Смирнов, 1973; Чабай, 2003; Velichko, 1988)

1 — Королеве I культурно-хронологічний комплекс VIII; 2 — Королеве I культурно-хронологічний комплекс VI; 3 — Кодак; 4 — Буглів V шар I; 5 — Королеве I культурно-хронологічний комплекс V-a; 6 — Круглик; 7 — Великий Глибочок I шар III-Б; 8 — Королеве I культурно-хронологічний комплекс V; 9 — Кетроси, алювій; 10 — Кормань IV, алювій; 11 — Королеве I шар IV-a; 12 — Кабазі II шари/горизонти V/3-VI/17; 13 — Муховець, кайдацький комплекс; 14 — Корніїв Яр; 15 — Житомирська; 16 — стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, алювій; 17 — Заскельна V шари VI і VII; 18 — Малий Раковець IV; 19 — Королеве I шар IV; 20 — Колодіїв; 21 — Осипка; 22 — Ванжулів I шар III; 23 — Великий Глибочок I шар III-A; 24 — Білокузьминівка, прилуцький комплекс; 25 — Ігровиця I шар II; 26 — Молодова V шар 12a; 27 — Єзупіль шар II; 28 — Молодова V шар 12; 29 — Кетроси, основний шар; 30 — Королеве I шар III; 31 — Молодова I шари I, II, III; 32 — Муховець, прилуцький комплекс; 33 — Заскельна V шар V; 34 — Молодова I шари 4 і 5; 35 — Молодова I шари 1, 2, і 3; 36 — Молодова V шар 11; 37 — Антонівка; 38 — Курдюмовка, удайський комплекс; 39 — Королеве I шари IIb, IIa, II; 40 — Кабазі II шар/горизонти III/1A-III/1; 41 — Стінка, нижній шар; 42 — Білокузьминівка, витачівський комплекс; 43 — Молодова V горизонт 10b; 44 — Молодова V горизонти 11b і 11a; 45 — Кабазі V шар/горизонти II/3-II/4A; 46 — Кабазі II шар/горизонти II/3-II/4B; 47 — Кабазі II шар/горизонти II/2-II/2-3; 48 — Заскельна VI (Колосовська) шар IV; 49 — Стінка, верхній шар; 50 — Молодова V горизонт 10b; 51 — Молодова V горизонт 10a; 52 — Кормань IV шар 10; 53 — Жорнів, мустьєрський шар; 54 — Кабазі II горизонти A3A-A4; 55 — Білокузьминівка, бузький комплекс

Fig. 4. Chronological position of the Lower and Upper Paleolithic sites of Ukraine (geological dating) (by Анисюткин, 2001; Богущкий і ін., 2003; Веклич, 1966; Величко и др., 1978; Гладылин, 1985; Гладылин, Ситливый, 1990; Иванова, 1980, 1982, 1987; Колесник, 2003; Кулаковська, 2003; Кухарчук, 1989; 2002; Праслов, 1984; Пясецкий, 1992; Рижев, 2000; Ситник, 2000; Смирнов, 1973; Чабай, 2003; Velichko, 1988)

1 — Koroleve I, cultural chronological complex VIII; 2 — Koroleve I, cultural chronological complex VII; 3 — Kodak; 4 — Buhliv V, layer I; 5 — Koroleve I, cultural chronological complex V-a; 6 — Kruhlik; 7 — Velykyj Glybochok I, layer III-B; 8 — Koroleve I, cultural chronological complex V; 9 — Ketrosy, alluvium; 10 — Korman' IV, alluvium; 11 — Koroleve I, layer IV-a; 12 — Kabazi II, layers / horizons V/3-VI/17; 13 — Muhovec', Kiduk complex; 14 — Kornijiv Jar; 15 — Zhytomyrs'ka; 16 — Bonch-Osmolvs'kyj site, alluvium; 17 — Zaskelna V, layers VI-VII; 18 — Mal'j Rakovec'; 19 — Koroleve I, layer VII; 20 — Kolodijiv; 21 — Osypka; 22 — Vanzhuliv; 23 — Velykyj Glybochok I, layer III-A; 24 — Bilokuz'mynivka, Pryluc'kyj complex; 25 — Ihrovycja I, layer II; 26 — Molodova V, layer 12a; 27 — Ezupil', layer II; 28 — Molodova V, layer 12; 29 — Ketrosy, basic layer; 30 — Koroleve I, layer III; 31 — Molodova I, layers I, II, III; 32 — Muhovec', Pryluc'kyj complex; 33 — Zaskel'na V, layer V; 34 — Molodova I, layers 4 and 5; 35 — Molodova I, layers 1,2 and 3; 36 — Molodova V, layer 11; 37 — Antonivka; 38 — Kurdjumovka, Udaj's'kyj complex; 39 — Koroleve I, layers IIb, IIa, II; 40 — Kabazi II, layer/horizons III/1A-III/1; 41 — Stinka, lowest layer; 42 — Bilokuz'mynivka, Vitachivs'kyj complex; 43 — Molodova V, horizon 10v; 44 — Molodova V, horizons 11b and 11a; 45 — Kabazi V, layer/horizons II/3-II/4A; 46 — Kabazi II, layer/horizons IIA/3-IIA/4B; 47 — Kabazi II, layer/horizons IIA/2-IIA/2-3; 48 — Zaskel'na VI (Kolosovs'ka), layer IV; 49 — Stinka, upper layer; 50 — Molodova V, horizon 10b; 51 — Molodova V, horizon 10a; 52 — Korman' IV, layer 10; 53 — Zhorniv, Mousterian layer; 54 — Kabazi II, horizons A3A-A4; 55 — Bilokuz'mynivka, Buz'kyj complex

Антропологічний тип носіїв середньопалеолітичної культури

Знахідки викопних людей, асоційованих із середньопалеолітичними індустріями, в Україні порівняно численні. При цьому практично всі вони пов'язані із заключним етапом середнього палеоліту – мустерською епохою і датуються часом після останнього інтергляціал рис-вюрм. Переважна більшість решток неандертальців знайдена в середньопалеолітичних печерних стоянках Криму. Певні антропологічні знахідки відомі на Середньому Дніпрі, але вони позбавлені надійного стратиграфічного й археологічного контексту. Самим останнім часом з'явилися повідомлення про відкриття людських решток у печерних пам'ятках Прикарпаття у Західній Україні. У більшості випадків не вдається встановити навмисний характер поховання решток людини. Лише в окремих випадках мова дійсно може йти про поховання.

В антропологічному відношенні практично усі відомі кісткові рештки викопних людей України часу середнього палеоліту відносяться до пізніх палеоантропів (неандертальців). Ці дані знаходяться в повному узгодженні з фактами, відомими для інших територій Європи.

Відкритим лишається питання про спадкоємність населення України часу нижнього палеоліту зі середньопалеолітичним населенням. На сьогодні немає ніяких антропологічних підстав ні припускати, ні відкидати пряму наступність між архантропами і палеоантропами, що населяли територію країни. Палеоантропи, що відкриті на території України (Київ-Коба, Заскельна VI (Колосовська)), практично всіма дослідниками одноставно зіставляються з європейськими формами, однак у низці морфологічних рис вони демонструють ознаки подібності з передньоазійськими прогресивними палеоантропами. Палеоантропи України демонструють ряд адаптивних рис до холодних кліматичних умов. Власне, ці особливості є загальними для всіх пізніх неандертальців Європи; вони і складають сутність “спеціалізації” неандертальців. Ранні форми неандертальців (гейдельберзька людина), як допускається, виступали основою розвитку пізніх спеціалізованих палеоантропів Європи. У цьому розумінні загальним витоком палеоантропів України може бути рання, генералізована, група ранніх неандертальців, яка зазвичай пов'язується з *Homo heidelbergensis*. Про більшу деталізацію проблеми в наш час говорити не приходиться.

Думки про склад, філогенетичну і таксономічну приналежність, хронологічні рамки існування різних форм викопних людей Європи далеко не одноставні. Однак, у контексті археологічної проблематики важливо підкреслити, що практично всіма антропологами визнається, що палеоантропи та архантропи частково співіснували в часі. При цьому час співіснування міг сягати десятків тисяч років. Дуже важливо при цьому, що індустрії, які супроводжують архантропів і ранніх палеоантропів, не демонструють істотних розходжень.

Отже, сучасні дані антропології й археології не дозволяють однозначно співвідносити архантропів з нижньопалеолітичними індустріями, а палеоантропів – зі середньопалеолітичними. Відповідність тут помітна тільки у формі переважаючої тенденції, але не жорсткого правила. Така ж ситуація виникає і пізніше, вже з палеоантропами і неоантропами.

Морфологічний тип палеоантропів Морфологічний тип *Homo sapiens neanderthalensis* може бути описаний у такий спосіб [Алексеев, 1983; Данилова, 1979; Рогинский, 1977; Харитонов, Якимов, 1981; Харитонов, 1987; Деревянко и др., 1994]. Це люди середнього зросту (155-170 см), вагою до 70 кг, об'ємом мозку 1350-1700 см³, з досконалим прямоходінням, великою видовженою головою, коротким тулубом і масивними кінцівками, з розвинутою мускулатурою. Загальна будова кістяка подібна до будови кістяка людини сучасного фізичного вигляду. Є досить багато розходжень у будові черепа; зуби великі, без ознак карієсу. Особливості будови черепа вказують на такі архаїчні риси, як потужні надбрівні дуги, похиле чоло, чітко виражений потиличний виступ, потужну нижню щелепу без або зі злегка наміченим підборідним виступом. Широка лицьова частина з великим пласким чи виступаючим носом сильно висунута вперед. Кисть руки мала практично майже сучасну будову. За комплексом основних морфологічних ознак кисть палеоантропів слід розглядати як цілком людську, але здатну головним чином до грубих і відносно простих маніпуляцій, які вимагають великих силових витрат [Данилова, 1979]. Відзначається, що порівняна масивність кісток кисті палеоантропа і деякі особливості їхньої морфології можуть і не мати спадкоємного характеру, а бути результатом прижиттєвих змін, отриманих внаслідок постійних високих фізичних навантажень. В. Якимов і В. Харитонов відзначають, що морфологічний прогрес будови головного мозку при переході від архантропів до палеоантропів головним чином відмічається в інтенсивному розвитку областей, функціонально пов'язаних з різними сторонами трудової діяльності. Ендокрани палеоантропів вказують на розвиток мови (дані В. Бунака, В. Кочеткової, Ю. Шевченка та ін.). Морфологія під'язикової кістки (знахідка з Кебари) має всі показники сучасної, що вказує на здатність неандертальців до членороздільної мови [Tillier, Arensburg, 2000]. Для палеоантропів за даними ендокранів, а також за деякими археологічними фактами, надійно встановлюється праворукість. Невисокі, кремезні, з порівняно короткими кінцівками, неандертальці досить близько нагадують зовнішність сучасних північних народів (ескімоси, лопарі й ін.). Загальновідома реконструкція неандертальців у вигляді згорблених, з напівзігнутими колінами, схилою головою і незграбною ходою істот уже давно визнана помилковою. Описані риси, специфічні для літньої, хворої на артрит людини з французької стоянки Ла-Шапелль-о-Сен, характеризують лише індивідуальні особливості і не можуть бути екстрапольовані на вигляд усіх представників неандертальців.

Індивідуальні якості і знання палеоантропів. Вище наводилися серйозні підстави думати, що палеоантропи володіли головною специфічною рисою людини, а саме – мисленням зі сполученою з ним мовою. Для стадії неандертальців припускається й індивідуальна персоніфікація, усвідомлення індивідом свого “я” [Алексеев, 1984]. Праворукість, яка є показником функціональної асиметрії, пов'язаною з парною функцією мозкових півкуль, вказує на здатність до просторової орієнтації [Алексеев, 1984].

Можна припускати, що неандертальці досконало знали особливості рельєфу і рослинності урочищ, що входили (користаючись терміном біології) в “кормову” територію. Про те, що такими знаннями володіє будь-яка високоорганізована жива істота, свідчать численні спостереження етологів; тим більше підстав припускати їхню наявність і усвідомлене використання – у палеоантропів. Підкреслюється, що збирання, яке безсумнівно практикувалося і палеоантропами, з необхідністю вимагало розвиненого сприйняття кольорів, яке дозволяло, у числі інших ознак, розрізняти в природі їстівні і корисні рослини і визначити фази дозрівання [Садохин, Грушевицкая, 2000]. Розвинуте сприйняття кольорів було необхідним і для виявлення промислових тварин із захисним забарвленням. Знання про поведінку тварин – потенційних об'єктів полювання, рослинність, водну інфраструктуру і локалізацію та особливості кам'яної сировини входили в число пріоритетних для

палеоантропів, оскільки вони відносилися до числа життєво необхідних. Встановлювана за антропологічними даними добра здатність палеоантропів до просторової орієнтації мала велике значення під час експлуатації мисливської території, пошуку і забезпечення кам'яною сировиною, використання джерел води і сховищ. Так, зокрема, необхідність добре знати місце розташування та у будь-яких сезонних умовах легко знаходити дорогу до виходів необхідної сировини сприяла закріпленню навичок орієнтування на місцевості, освоєнню різних форм рельєфу, усвідомлення ходу часу, добових і сезонних ритмів природного процесу. У цілому, не буде перебільшенням сказати, що кожний з видів практичної діяльності палеоантропів, спрямованої на забезпечення існування, безсумнівно являв собою важливий канал інтенсивного пізнання навколишнього світу, сприяв нагромадженню об'єктивних позитивних знань. Багатьма дослідниками підкреслюється естетичний аспект виробів, вироблених з екзотичних порід каменю, безпосередньо не пов'язаних або мало пов'язаних з їхньою функцією [Гладких, Станко, 1997]. Таке трактування цілком можливе, але естетична оцінка виступає лише як один, і далеко не самодостатній фактор, який обумовлював використання незвичних матеріалів.

Практична чи утилітарна діяльність палеоантропів, особливо на пізньому етапі їхньої еволюції, безумовно супроводжувалася т.зв. неутилітарною діяльністю. До поодиноких свідчень цього ряду відносяться дані про навмисні поховання, різного роду кістяні артефакти з гравіруванням чи іншими ознаками обробки, яка не має очевидного утилітарного пояснення. Сюди ж слід віднести знахідки фрагментів природних мінеральних барвників зі слідами зішкрябування для отримання порошку і та ін. Слід спеціально підкреслити, що поділ на утилітарну (господарську) і неутилітарну (символічну, духовну) сфери діяльності носить штучний характер і слугує скоріше для класифікаційних цілей. У реальному житті первісної людини, як одностайно свідчать дані з життя традиційних суспільств, такого поділу не було.

Резюмуючи у відношенні палеоантропів, слід сказати, що тілесно вони мало відрізнялися від сучасної людини; відміна в характеристиках мозку значно менша між ними і сучасною людиною, ніж між палеоантропами і попередніми викопними формами гомінід. Є серйозні підстави припускати наявність свідомості і сполученої з нею членороздільної мови у палеоантропів – носіїв культури середнього палеоліту. Інакше кажучи, палеоантропи характеризуються специфічно людськими рисами психології. Це обставина, безсумнівно, проявлялася у всіх процесах життєдіяльності неандертальського населення. Віддаленість епохи й фрагментарність даних, що дійшли до нас, не дозволяють у деталях реконструювати всі аспекти діяльності палеоантропів. Важливим моментом при інтерпретації свідчень середньопалеолітичної епохи слід визнати те, що до реконструкції специфіки і закономірностей діяльності палеоантропів виправдано підходити, виходячи з їхньої “розумності” (у людському сенсі цього терміну). Тим самим, на підставі визнання принципової психологічної спорідненості неандертальців і сучасних людей, відкривається можливість для певних порівнянь і екстраполяцій з аналогічної діяльності традиційних суспільств.

Антропологічний тип носіїв культури на переході від середнього до верхнього палеоліту

Знахідки решток викопної людини в контексті індустрій, перехідних від середнього палеоліту до верхнього, вкрай нечисленні. У цьому зв'язку важливо привести дані про всі антропологічні знахідки, виявлені як у контексті ранніх верхньопалеолітичних стоянок, так і поза таким контекстом. Географія знахідок, на відміну від попереднього періоду заключного етапу середнього палеоліту, більш широка. Кісткові рештки відомі не тільки в Криму, але і на континентальній Україні. Звертає на себе увагу той факт, що всі ці знахідки є розрізненими рештками. Немає свідчень навмисних поховань, хоча на найближчих сусідніх територіях відомі поховання епохи раннього верхнього палеоліту.

Уривчастість свідчень надає велику дискусійність питанню антропологічної приналежності носіїв перехідних індустрій. Більшість дослідників одностайні у думці про неминучість гібридизації між палеоантропами і неоантропами. Це дозволяє в позитивному змісті вирішувати питання про спадкоємність населення України часу фінального середнього

палеоліту і населення верхньопалеолітичного часу. Ряд аспектів цієї проблеми детальніше наведено нижче. Існують підстави стверджувати, що певна частина аборигенного неандертальського населення території України брала участь у формуванні населення наступного періоду. Зрозуміло, що спадкоємність була не повною і не повсюдною. Навпаки, більш адекватною видається картина лише часткової, виняткової участі попереднього населення в наступній еволюції культур. У цілому, зміна середнього палеоліту верхнім супроводжувалася такими явищами, як масовий приплив нового населення, і, як виняток, часткова гібридизація з групами аборигенного неандертальського населення.

Про ймовірну антропологічну приналежність носіїв індустрій перехідного періоду. Ясно що, антропологічні рештки супроводжують далеко не кожную із стоянок, і навіть не кожную з індустрій в регіоні. Проте, загальноприйнятним є думати, що творцями європейських середньопалеолітичних індустрій були неандертальці, а верхньопалеолітичних – кроманьйонці. Це правило, як здається, було порушене для території Східної Європи лише один раз – у випадку дитини з кримської печери Старосілля, сучасної за виглядом, але супроводжуваної середньопалеолітичними виробами [Формозов, 1958]. Недавнє поновлення робіт на цій пам'ятці привело до відкриття кількох нових кістяків, цього разу ймовірно середньовічних [Marks et al., 1997]. Якщо і безсумнівна аргументація практично сучасного віку нових антропологічних знахідок у Старосіллі, то навряд чи вона може бути використана для передатуння решток людини з розкопок О. Формозова. Незважаючи на загальну подібність орієнтації похованих і їхню приуроченість до однієї ділянки стоянки, існують очевидні розбіжності в стратиграфічних обставинах знахідок 1953 і 1993-1994 р. Очевидною є необхідність прямого датування решток, виявлених у 1950-х рр., а також повторного аналізу стратиграфічних обставин знахідки кістяка дитини; до того часу аргументація молодого віку цієї знахідки не може вважатися ні переконливою, ні остаточною. Разом з тим, до отримання нових аргументів на користь палеолітичного віку старосільського поховання, оперувати цими даними слід з обережністю. Поки ж можна прийняти, що будь-яка середньопалеолітична індустрія є продуктом творчості неандертальців, а будь-яка верхньопалеолітична – належить людям сучасного фізичного вигляду.

Питання є складнішим у випадку симбіотичних (архаїчних) чи контактних за своєю генезою індустрій, формування яких відбувалося на території Східної Європи. Теоретично, їхні носії можуть бути представлені тільки неандертальцями, неандертальцями і кроманьйонцями, тільки кроманьйонцями. Слід, проте, відкинути як малоімовірну, можливість того, що носіями симбіотичних традицій регіону є винятково люди сучасного фізичного вигляду. Треба врахувати ту обставину, що кроманьйонці, звідки б вони не просунулися в Східну Європу, походять з регіонів, у яких вони вже знаходилися в сусідстві з неандертальцями і середньопалеолітичними технологіями, при цьому, не запозичаючи їх. Видається сумнівним, що регіональні неандертальські технології, зокрема, практика виготовлення двобічних виробів справила настільки сильне враження на носіїв більш передових технологій, що вони запозичили і удосконалили її. Принаймні, прямих свідчень на користь такої імовірності немає. Більш ймовірними видаються два перших варіанти складу носіїв архаїчних індустрій перехідного періоду Східної Європи, тобто: тільки неандертальці, і неандертальці і кроманьйонці. Мабуть, все-таки, вірогідніший з них другий: і неандертальці і кроманьйонці.

Чому тільки: і неандертальці і кроманьйонці. У Східній Європі відома низка пам'яток зі змішаними середньо- і верхньопалеолітичними рисами. Обов'язкова протягом тривалого часу наявність в інвентарі таких пам'яток середньопалеолітичних типів виробів може бути розцінена тільки як прояв стійкої традиції. Важко оцінити період часу, необхідний для формування і закріплення традиції, однак навряд чи великою помилкою буде припустити, що цей процес потребував більше однієї – кількох сотень років. Залучення в традиційну практику чужих технологій можливо як шляхом навчання, так і шляхом імітування, наслідування. І той, і інший шлях потребує безпосереднього і досить тривалого контакту. Питань не виникає в тому випадку, якщо мало місце спільне проживання представників двох різновидів людини. Але вони з'являються, якщо уявити, що неандертальці раптово починають успішно імітувати

верхньопалеолітичну технологію і типи знарядь. Утім, імітувати можна досить схоже, у деталях не знаючи “для чого” і “як”, але приблизно знаючи “що”. Зрештою, виробництво реплік покинутих чи загублених виробів, виготовлених за “прогресивними” технологіями – видається цілком посильним завданням для неандертальців. Однак лишається питання: *для чого* займатися такою імітацією? Ніяких економічних (якщо такі існували) плюсів використання нових технологій за короткий час “підглядування”, необхідне для успішного імітування виробів – не простежити і не усвідомити. Припускати певну соціальну значимість імітування – занадто фантастично. Схоже, на питання “для чого?” слід відповісти – “ні для чого”: не знаходяться раціонально пояснювані стимули такої імітації. Акумуляція у формі запозичення ідей, таким чином, видається малоімовірною. Інакше кажучи, тотальна перебудова традиції і набуття нею повністю верхньопалеолітичного вигляду не здається можливою шляхом запозичення ідей. З іншого боку, окремі елементи чужої традиції цілком могли бути запозичені саме таким способом.

Але якщо запозичення ідей не може слугувати для пояснення умов формування симбіотичних традицій, то тоді слід відкинути як малоімовірну і можливість того, що творцями таких індустрій могли бути винятково неандертальці. Припускається втім, що традиційна верхньопалеолітична культура могла з’явитися внаслідок конкуренції, що стала дуже жорсткою в результаті проникнення нового – кроманьйонського – населення в регіони, вже освоєні неандертальцями. Вважається при цьому, що еволюційні зміни в напрямку більш “прогресивних” технологій і більш ускладненої соціальної організації практично незалежно могли відбуватися як у середовищі неандертальців, так і в середовищі людей сучасного фізичного вигляду. Як основний доказ використовуються дані по шательперонським пам’яткам, асоційованим, як відомо, з неандертальцями; при цьому акцентується більш рання хронологічна позиція шательперону в порівнянні з регіональним раннім оріньяком [D’Errico et al., 1998; Zilhão, D’Errico, 1999]. Слід, однак, мати на увазі, високу імовірність хронологічного співіснування кроманьйонського і неандертальського населення в регіоні [Mellars, 1996; Mellars et al., 1999]. Невідомо, хто був носієм найдавніших верхньопалеолітичних за своїм виглядом індустрій у цьому регіоні, але не виключено, що творцем “преоріньяку” чи “архаїчного оріньяку” були люди сучасного фізичного вигляду. Нарешті, варто мати на увазі і те, що якщо творцями шательперонської індустрії були контактуючі неандертальці і кроманьйонці, то факт поховання неандертальця і знахідки розрізнених кісткових залишків останнього в контексті шательперону також не свідчить однозначно *тільки* про неандертальську приналежність носіїв цієї індустрії.

У цілому, наявні факти, як видається, більш відповідають останній альтернативі, а саме: творцями симбіотичних індустрій, що поєднують середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні риси, були спільно проживаючі неандертальці і кроманьйонці. Тут, однак, виникають певні труднощі. Загальновідомо, що носієм симбіотичних традицій Східної Європи, як це встановлюється, приміром, за матеріалами стрілецької і городцовської культур, є люди сучасного фізичного вигляду. Аналогічні висновки робляться і на інших, хоча і значно більш фрагментарних, матеріалах, наприклад відомих для І шару Міри. У той же час, усі названі індустрії містять середньопалеолітичні компоненти, що знаходять аналогії серед мікокських індустрій. Творцями ж цих останніх, відповідно до супроводжуючих антропологічних решток, відомих і на Північному Кавказі, і в Криму, і в Центральній Європі – були неандертальці. Зовсім неможливо уявити, що за лічені кілька тисячоліть, що пройшли з моменту виникнення цих архаїчних традицій міг кардинально змінитися антропологічний тип носіїв, навіть якщо припустити високу інтенсивність процесів гетерозису і деспеціалізації неандертальців, залучених у гібридизацію. Якщо кроманьйонці представлені в кінці послідовності, виходить, вони були й на її початку. Але якщо, як припускається, на початку послідовності були і неандертальці, то куди ж вони поділися наприкінці її?

Дані генетичних аналізів, на перший погляд, суперечать такій ймовірності. Так, останні дані по мтДНК неандертальців [Smith et al., 1999; Ovchinnikov, Goodwin, 2001], а також дані по мтДНК ранніх кроманьйонців з Пагліччі [Caramelli et al., 2003] не дозволяють стверджувати

наявність генетичних зв'язків між двома різновидами людини. Останні дані генетичних досліджень знову інтерпретуються як неможливість контактів між ними. Однак, як повідомляють і самі генетики, на рівні сучасних даних і можливостей застосовуваних методик неможливо цілком заперечувати наявність наступності між двома популяціями [Höss, 2000; O'Rourke et al., 2000; Hofreiter et al., 2001]. Варто враховувати і ще одну обставину. Не виключено, що гени сучасних людей, які інтенсивно контактували з архаїчними людьми, досить швидко витісняли з генетичного набору більшість, якщо не всі, специфічно неандертальських генів [Enflo et al., 2001]. Припускається, що неандертальці були менш репродуктивними в порівнянні з кроманьйонцями. Контакт між більш репродуктивним і менш репродуктивним підвидами може призводити до швидкого зникнення менш репродуктивного підвиду [Levin, 2002]. Тому, цілком можливий, парадоксальний висновок про те, що саме мирне співіснування й інтенсивна гібридизація тубільного середньопалеолітичного населення Східної Європи і прийшлого кроманьйонського населення призвели до швидкого зникнення перших. У той же час, напевно слід стверджувати, що таке пояснення долі тубільного неандертальського населення є єдиною можливістю. З рахунку не слід відкидати й інші, у тому числі й самі жорсткі ймовірності, аж до фізичного знищення частини місцевих мешканців.

Таким чином, як видається, сьогодні найбільш реалістичним буде вважати, що творцями симбіотичних індустрій, що поєднують середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні риси, *принаймні на початку* були спільно проживаючі неандертальці і кроманьйонці; надалі їх носіями могли виступати тільки кроманьйонці, які певний час зберігали у своєму генетичному фонді деякі архаїчні риси.

Морфологічний тип кроманьйонців. Кроманьйонський тип вирізняється низькою кутастою черепною коробкою, широким, середньовисоким обличчям з малим лицьовим покажчиком, високим і вузьким носовим отвором. Надбрівні дуги слабо розвинуті чи відсутні, щелепи порівняно невеликі, підборіддя добре розвинене, об'єм мозку в середньому складає 1400 см³. Будова черепа і посткраніального кістяка відрізняється від сучасних фактично тільки масивністю [Харитонов, 1987]. На окремих черепках зі Східної Європи (Костьонки XIV) відзначаються негроїдні риси. Аналіз ендокранів свідчить про розвиток центрів мови й асоціації. Поліморфізм викопних людей сучасного фізичного вигляду, на думку ряду дослідників, слід розцінювати як прояв палеорасових особливостей, подальше поглиблення і розвиток яких призвів до формування сучасних рас.

Індивідуальні якості неоантропів. Немає ніяких свідчень на користь існування скільки-небудь істотної різниці між викопним *Homo sapiens sapiens* та сучасною людиною щодо здатності до мислення і пізнання, володіння розмовною мовою та інших властивостей та якостей, характерних для людини.

Основні місцезнаходження з кістковими рештками палеоантропів на території України

Переважає більшість кісткових решток, виявлених у контексті середньопалеолітичних місцезнаходжень України належить палеоантропам. Єдиним винятком є знахідка дитини на печерній стоянці Старосілля в Криму, що визначається як приналежна неоантропу. Оскільки крем'яна індустрія стоянки Старосілля безсумнівно середньопалеолітична, ця знахідка також, як виняток, наводиться в цьому розділі.

Київ-Коба, печерна двошарова стоянка, Східний Крим (розкопки Г. Бонч-Осмоловського).

У 1924 р. розкопками відкриті рештки двох індивідів неандертальців: дорослого (Київ-Коба 1) і дитини 5-8 місяців (Київ-Коба 2) [Бонч-Осмоловський, 1940; 1941; 1954; Влчек, 1976]. Е. Влчек на підставі вивчення морфології кісток кисті дійшов висновку про близькість до групи близькосхідних неандертальців типу Табун [Влчек, 1976]. Слід наголосити, що цей автор на підставі порівняння п'ясткової кістки кисті 5-6 літньої дитини із III шару Заскельної VI (Колосовської), а також аналогічних кісток дорослого індивіда та дитини з Київ-Коби, дійшов висновку про їхню подібність. Ця подібність свідчить або про морфологічну близькість різних груп неандертальців, або ж про їхню приналежність до однієї групи [Харитонов, Якимов, 1981].

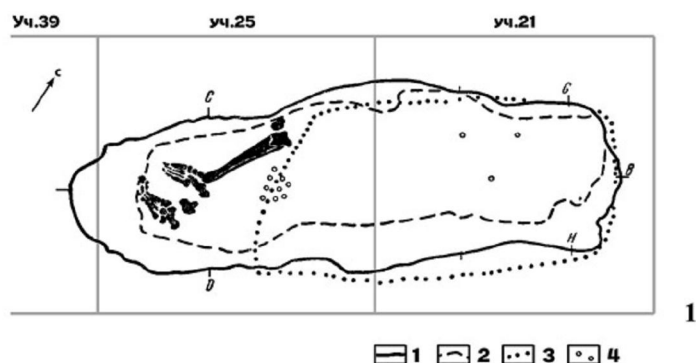

Рис. 5. Поховання дорослого неандертальця з Киїк-Коби. 1 — план розташування скелетних решток; 2 — фотографія поховання після розчистки (за Бонч-Осмоловським, 1940)

Умовні позначення: 1 — обриси могильної ями на рівні скелястого дна; 2 — обриси могильної ями на рівні її дна; 3 — обриси глибокої ямки на ділянці 21, яка зруйнувала східну частину поховання; 4 — місцезнаходження дрібних кісток кисті

Fig. 5. Burial of adult *Homo sapiens Neandertalis* from Kyjik-Koba. 1 — plan of localization of skeleton remains; 2 — photo of the burial (by Бонч-Осмоловський, 1940)

Conventional marks: 1 — contour of burial pit at the level of cliff bottom; 2 — contour of burial pit at the level of it's bottom; 3 — contour of deep small pit in unit 21, that ruined eastern part of the burial; 4 — localization of small bones of arm

Останнє припущення не узгоджується з різною хронологічною позицією решток та їхньою асоціацією з різними типами кам'яних індустрій.

Шар VI. В анатомічній зв'язці зустрінуті наступні рештки дорослого неандертальця: кістки обох стіп, праві велика і мала гомілки, правий надколінок (рис. 5). У розрізненому стані

виявлені: різець, 4 кістки п'ясті і зап'ястя та 14 фаланг кисті. Вік різними дослідниками визначається в межах 35-40 або 40-45 років; також різняться визначення статі; зріст – близько 155-159 см. Встановлюються паталогічні зміни в надколінку, можливо, внаслідок тривалого стояння на колінах, а також деформації кісток правої стопи, пов'язані або з переломом, або з обмороженням [Бонч-Осмоловський, 1940; Рохлин, 1965]. Супроводжуюча індустрія – т.зв. таубахьєн. Вік шару абсолютними методами не визначений. Допускається датування рисс-вюрмом або початком вюрму [Іванова, 1965; 1983; Праслов, 1984; Колосов, 1983].

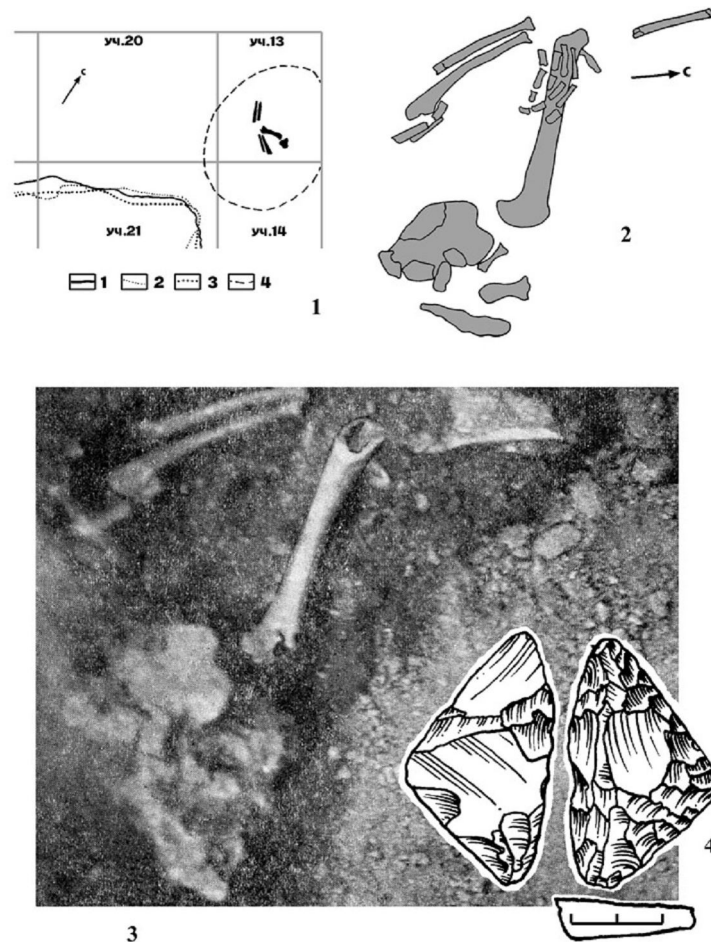

Рис. 6. Поховання немовляти з Киїк-Коби. 1 — положення скелетних решток в розкопці; 2 — план розташування скелетних решток; 3 — фотографія поховання після розчистки; 4 — виріб, вірогідно пов'язаний з похованням (за: Бонч-Осмоловський, 1940; Смирнов, 1991).

Умовні позначення: 1 — обриси могильної ями з похованням дорослого неандертальця на рівні скелястого дна; 2 — обриси могильної ями з похованням дорослого неандертальця на рівні її дна; 3 — обриси глибокої ямки на ділянці 21, яка зруйнувала східну частину поховання; 4 — вірогідний контур поховання немовляти

Fig. 6. Burial of the baby from Kyjik-Koba. 1 — position of skeleton remains in excavated area; 2 — plan of the localization of skeleton remains; 3 — photo of the burial; 4 — artifact, probably connected with burial (by Бонч-Осмоловський, 1940; Смирнов, 1991).

Conventional marks: 1 — contour of burial pit with burial of adult Neandertal man at the level of cliff bottom; 2 — contour of burial pit of adult Neandertal man at the level of it's bottom; 3 — contour of deep small pit in unit 21, that ruined eastern part of the burial; 4 — probable contour of babies burial

Шар IV. Останки дитини 5-8 місяців (рис. 6) представлені хребцями (14), ребрами (~20), правою лопаткою, плечовою, обома променевими і ліктьовими, кістками зап'ястя (6) і кисті (6), фрагментами тазу, обома стегновими і великими гомілковими, одною малою гомілковою, 12 не розібраними фалангами кисті і стопи [Смирнов, 1991]. Супроводжуюча індустрія – пара-мікок типу Київ-Коби. Вік шару по ^{14}C – близько 32 тис. років тому (32300 ± 300 Ki-8163).

Заскельна VI (Колосовська), печерна багатошарова стоянка, Східний Крим (розкопки Ю. Колосова).

В різні роки розкопок і в різних шарах стоянки було виявлено значне число розрізнених решток кількох неандертальців [Колосов, 1973; 1979; 1986; Колосов и др., 1974; 1975; Данилова, 1979а; 1979б; 1980; 1983; Смирнов, 1991; Якимов, Харитонов, 1979; Vlček, 1975]. За різними підрахунками кількість особин коливається від п'яти до семи [порівн.: Смирнов, 1991]. Останнім часом серед фауністичних матеріалів стоянки (в основному, у шарі II) виявлено нові рештки викопних людей. Крім того, у матеріалах III шару за даними М. Елистратової [Смирнов, 1991: 271] та А. Розаса присутній, але не описаний ще ряд решток немовляти.

Шар II.

1978 рік. Фрагменти черепа і нігтьова фаланга великого пальця кисті індивіда 12-14 років (попередні визначення Л. Литвинової, І. Потехіної і А. Розаса). Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару по ^{14}C – близько 30,5 тис. років тому (середнє з чотирьох дат: 30110 ± 630 OxA-4131, 30220 ± 400 Ki-10607, 30700 ± 450 Ki-10893, 31100 ± 490 Ki-10608).

Шари III і IIIa.

1972 рік, кв. 32 Д: на глибині –183-189 см. на компактній ділянці в 40 cm^2 зустрінутий фрагмент нижньої щелепи з 3 зубами, 14 розрізнених зубів дівчинки 10-12 років [Якимов, Харитонов, 1979] і сім фаланг кисті 14-15-літнього неандертальця з ознаками, що наближають до групи Схул [Данилова, 1983].

1973 рік, кв. 30 Г та, частково, 30 Д: практично повний набір кісток правої кисті дитини, 5-6 [Vlček, 1975] чи 2-3 [Данилова, 1983] років. На думку Е. Данилової, знахідка демонструє ряд рис, близьких неандертальцям Схул і сучасним людям. Фрагменти хребців (5 екз.) дітей 1 року, 3 і 5 років. Дистальні фаланги стіп (4 екз.) дітей 1 і 2-3 років. Кілька (до 6) фрагментів зводу стопи дитини 3-5 років. 4 дистальні фаланги кисті дитини 5-6 років. I і XII ребро і три фрагменти таза дитини 1 року. Виявлені також права променева і ключиця дитини 2-3 років. Фрагменти лівої і правої стегнових кісток дитини 2-3 років [дані наведені за: Данилова, 1983].

1978 рік: фрагмент нижньої щелепи дитини, ймовірно, дівчинки 12 років і 4 приналежних їй ізольованих зуба; а також два фрагменти правої великої гомілкової кістки (індивід 2-3 років) і нижній кінець лівої плечової кістки, що належить 5-6 літній дитині [Данилова, 1980; 1983]. Знайдені також фрагменти хребця і тіла променевої кістки [Данилова, 1983].

У цілому, за даними Е. Данилової, в шарі виявлені рештки п'яти особин: дітей 1 року, 2-3 років, 5-6 років, і підлітків 10-12 і 14-15 років. Усі рештки належать неандертальцям з вираженими рисами спеціалізації; у ряді випадків відзначається близькість близькосхідній групі Схул.

Спочатку матеріали публікувалися як такі, що належать одному (III) шару [Колосов и др., 1974; 1975], але надалі дослідник стоянки Ю. Колосов відніс частину антропологічних знахідок (набір кісток правої кисті дитини 2-3 чи 5-6 літнього віку; фрагменти хребців дітей 1, 3 і 5 років і деякі інші) до шару IIIa [Колосов, 1986, с. 68-74] (рис. 7). Індустрія обох шарів (III і IIIa) однотипна – мікок типу Ак-Кая. Вік шару III по ^{14}C – близько 37 тис. років тому (середнє з трьох дат: 35250 ± 900 OxA-4772, 36400 ± 450 Ki-10894, 38200 ± 410 Ki-10609). Вік шару IIIa – близько 39 тис. років тому (середнє з двох ^{14}C дат: 39100 ± 1500 OxA-4773, 39400 ± 480 Ki-10610; третя дата, швидше за все, омолоджена: 30760 ± 690 OxA-4132).

Заскельна V, печерна багатошарова стоянка, Східний Крим (розкопки Ю. Колосова).

Шар V. У фауністичних матеріалах розкопок 1974 р. виявлений фрагмент черепа індивіда 5-6 літнього (?) віку. На думку фахівців (А. Розас), вирізняється деякими сапієнтними рисами. Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару за геологічними даними імовірніше за все, корелюється з OIS 5c (94-104 тис. років тому).

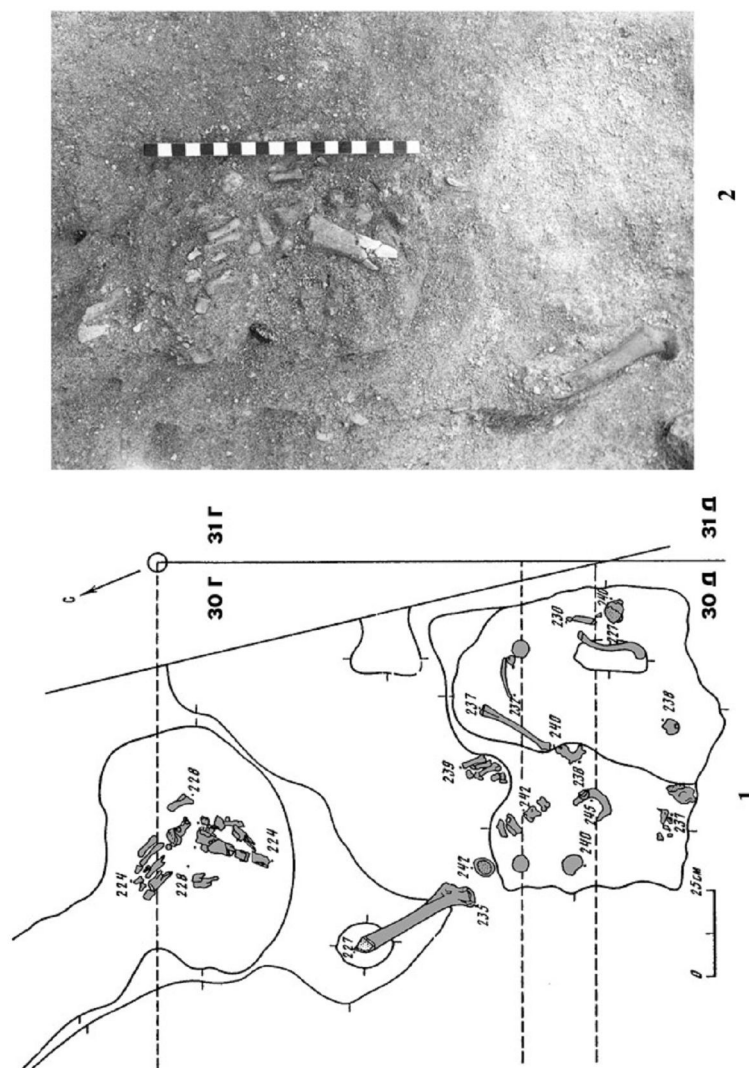

Рис. 7. Поховання дітей із Заскельної VI (Колосовської), ділянка розкопу 1973 р. 1 — план розташування скелетних решток; 2 — фотографія ділянки з скелетними рештками після розчистки (за: Колосов, 1986; Смирнов, 1991)

Fig. 7. Burial of children from Zaskelna VI, excavation of 1973. 1 — plan of localization of skeleton remains; 2 — photo of the excavation unit with skeleton remains (by Колосов, 1986; Смирнов, 1991)

Заскельна V, “траншея”, Східний Крим (розкопки Ю. Колосова).

Ділянка на схилі під стоянкою Заскельна V містила численні фауністичні рештки й оброблені кремені, які, найвірогідніше, сповзли по схилу з площадки перед Заскельною V. У брекчії артефактів і кісток тварин у 15 м від стоянки в 1970 р. знайдений фрагмент потиличної кістки черепа дорослого неандертальця, ймовірно жінки 25-26 літнього віку. Фрагмент за морфологічними ознаками наближається до класичних неандертальців, але відрізняється деякими сапієнтними рисами [Данилова, 1979а]. У 1977 р. у траншеї під Заскельною V в аналогічних умовах був виявлений фрагмент п'ясткової кістки неандертальця [Данилова, 1979б]. Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Точні вказівки на вік шару відсутні, можлива попередня кореляція з II-III шарами Заскельної V (між 40-30 тис. років тому).

Пролом II, багатошарова печерна стоянка, Східний Крим (розкопки Ю. Колосова і В. Степанчука).

Шар I. Розкопки 1981 р. дали фрагментовану фалангу кисті дорослого неандертальця (попередні визначення Е. Данилової, А. Розаса). Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару по ^{14}C – близько 23,5 тис. років тому (середнє з чотирьох дат: 22900 ± 300 Ki-10746, 22650 ± 100 GrA-5445, 22800 ± 600 Ki-10895, 24550 ± 300 Ki-10745).

Шар II. Розкопки 1997 р.: фрагментована нігтьова фаланга кисті людини (попереднє визначення І.Д. Потехіні). Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару по ^{14}C – близько 28 тис. років тому (28100 ± 350 Ki-10617).

Старосілля, багатошарова печерна стоянка, Південно-Західний Крим (розкопки О. Формозова).

Під час розкопок 1953 р. виявлено практично комплектний (але поганої збереженості) кістяк дитини віком близько 1,5-2 років (рис. 8). Рештки вивчалися М. Герасимовим, Я. Рогинським, В. Якимовим, Г. Дебецем, В. Бунаком, В. Алексєєвим і ін. Морфологічні особливості не лишають сумніву в його приналежності до неоантропів, однак відзначається архаїчність будови деяких деталей черепа (наближених до палеоантропів) [Формозов, 1958; Рогинский, 1981; Алексєєв, 1985 ін.]. Кісткові рештки безпосередньо не супроводжувалися середньопалеолітичними виробами, але були перекриті седиментами, що містили знахідки верхнього культурного шару і залягали на горизонті обвальних плит. Індустрія – пара-мікок типу Старосілля. Вік шару по ^{14}C – близько 40 тис. років (чотири дати: 35510 ± 1170 OxA-4134, 36100 ± 1250 OxA-4133, 41200 ± 1800 OxA-4775, 42500 ± 3600 OxA-4887).

Розкопками 1954 р. над обвальним горизонтом виявлені розрізнені фрагменти переднього відділу нижньої щелепи, променевої і плечової кісток жінки похилого віку. Визначається приналежність людині сучасного фізичного вигляду (Я. Рогинский, Г. Дебєц, М. Герасимов).

Романково, відкрите місцезнаходження, Середнє Подніпров'я, р-н Дніпродзержинської ГЕС (збори Н.Н. Карлова і С.К. Накельського).

Знахідка лівої стегнової кістки (С. Накельский) дорослого індивіда. На думку М. Гремяцкого й Е. Хрисанфовой, характеризується змішанням рис неандертальця і неоантропа. Е. Хрисанфова виявляє подібність з формами групи Схул і не виключає, що це представник палеоантропів, які розвивалися в сапієнтному напрямку [Хрисанфова, 1965; Рогинский, 1981; Круц, 1997]. Супроводжуюча (?) індустрія – пізнє муст'є (за даними Н. Карлова). Вік знахідки не встановлений.

Прийма I, багатошарова печерна стоянка, Західне Поділля (розкопки Л. Мацкевого).

Знахідка фрагменту черепа, зроблена останнім часом (усне повідомлення Л. Мацкевого), антропологічно не досліджена. Супроводжуюча індустрія – левалуа-муст'є. Вік шару по ^{14}C – 45600 ± 450 років тому (Ki-4583) [Мацкевий, 2002].

У цілому, число знахідок палеоантропів на території України сягає півтора десятків індивідів. За рамками приведеного вище списку залишилися деякі антропологічні знахідки, приналежність яких до середнього палеоліту ймовірна, однак потребує додаткової аргументації (наприклад, знахідки в печері Баїр у Криму). Найбільш древні знахідки (Киїк-Коба, шар VI і Заскельна V, шар V) можуть датуватися кінцем останнього міжльодовиков'я – початком вюрму, між 75-110 тис. років тому. Наступна група знахідок (Киїк-Коба, шар IV; Заскельна VI (Колосовська), шар II, III, IIIa; Пролом II, шар II) датуються між 28 – 45 тис. років тому. Ймовірний вік найбільш пізньої знахідки палеоантропів, датованої по супровідній фауні (Пролом II, шар I) визначений на рівні 23-24 тис. років тому. Звертає на себе увагу, що переважна більшість знахідок пов'язана з печерними пам'ятками Криму. Можлива причина цього – специфіка тафономічних умов цих пам'яток, що знаходилися у позальодовиковій зоні і були порівняно надійно захищені від впливу деструктивних природних агентів, що сприяло консервації кісткових решток. Таке пояснення, однак, не узгоджується з наявністю численних фауністичних колекцій на відкритих пам'ятках лесової зони, наприклад, відомих у Подністров'ї (Молодова I, V і ін.), у яких, проте, антропологічні рештки не знайдені.

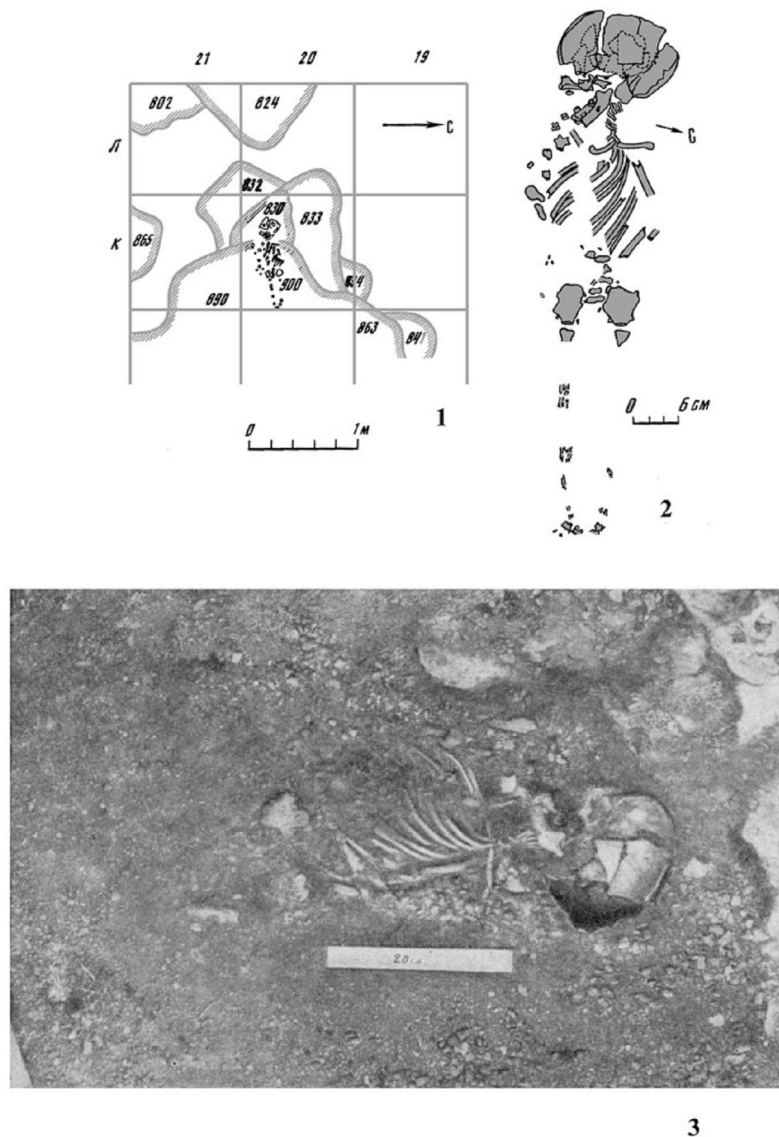

Рис. 8. Поховання дитини з Старосілля. 1 — положення скелета в розкопі II. 2 — план розташування скелету дитини після розчистки. 3 — фотографія поховання після розчистки (за Формозовим, 1958)
 Fig. 8. Burial of the child from Starosillja. 1 — localization of the skeleton in excavation II; 2 — plan of the localization of child's skeleton; 3 — photo of the burial (by Формозов, 1958)

Привертає увагу і той факт, що практично всі знахідки палеоантропів на території України пов'язані з індустріями, що широко використовували технологію виготовлення двобічних знарядь. Ця закономірність особливо рельєфно виявляється для кримського півострову. На території Криму досліджено чимало пам'яток мустьє типового, але жоден з них не доставив антропологічних решток. Можливо, тенденція асоційованості решток викопної людини з *sensu lato* мікоцькими індустріями має причиною особливу практику поводження з померлими в носіїв таких індустрій. Правило, як здається, підтверджується і для інших найближчих територій, на яких зафіксоване побування носіїв таких індустрій. Так, практично всі знахідки викопної людини з території Передкавказзя асоційовані саме з такими індустріями (Мезмайська, Баракаєвська, Монашеська). Єдиними достовірними виключеннями з цього правила для території України є поховання в нижньому шарі Киїк-Коби і недавня знахідка

фрагменту черепа в гроті Прийма І. Перша знахідка, очевидно, пов'язана з таубахською індустрією, а друга, судячи з опублікованих даних, є короткочасним мисливським табором, імовірно всього, носіїв левалуа-мустьєрської традиції. Не може бути виключено також, що не існує прямої залежності між типом індустрії і частотою решток людини, а зв'язок існує на рівні: тип сховища (печерна пам'ятка) – кращі умови збереженості кісткових решток.

Зрозуміло, не можна всі кісткові рештки палеоантропів пов'язувати з похоронною практикою. Мова про навмисні поховання може йти лише в окремих випадках, особливо, коли були виявлені комплектні чи порівняно комплектні рештки в анатомічній послідовності (Київ-Коба, Заскельна VI (Колосовська)). Давно звернула на себе увагу різка перевага решток дитячих і напівдорослих індивідів. Можливо, така картина є відображенням складної демографічної ситуації в суспільстві пізніх палеоантропів, яка призводила до високої дитячої смертності. На думку С. Бібікова, традиція переважного поховання жінок і дітей пов'язана з матрилокальними і матрилінійними взаєминами в прагромаді неандертальців.

За загальним висновком [Якимов, Харитонов, 1979; Якимов, 1983; Харитонов, 1983] кримські неандертальці демонструють подібність із класичними неандертальцями Європи. Підкреслюється важлива роль елементів популяції близькосхідного населення, причому аналогії вбачаються як серед форм групи Схул, так і групи Табун. Перша група в сучасному розумінні належить раннім *Homo sapiens sapiens*, а друга знаходить найближчі аналогії серед класичних неандертальців Західної Європи. Слід підкреслити, що і знахідки в долині Дніпра (Романково) також демонструють сапієнтні риси.

Основні місцезнаходження з кістковими рештками ранніх неантропів на території України

Міра, багатошарова відкрита стоянка, басейн Дніпра нижче Запоріжжя (розкопки В. Степанчука і В. Коєна).

Шар І. Розкопки 2000 р. доставили фрагмент верхнього лівого першого чи другого (що більш ймовірно) моляра кроманйонця, можливо жінки (визначення Х. Тьорнера) [Степанчук та ін., 2004а]. Супроводжуюча індустрія – перехідна архаїчна індустрія з елементами середньопалеолітичного мікоку і городцовської верхньопалеолітичної культури Середнього Дону. Вік шару по ^{14}C – близько 27,3 тис. років тому (середнє з восьми дат).

Буран-Кая III, багатошарова печерна стоянка, Східний Крим (розкопки під загальним керівництвом О. Яневича).

Велика серія антропологічних решток, складена фрагментами черепа, ізольованими зубами і фалангами, належить кільком індивідуумам різного віку, попередньо визначених як *Homo sapiens sapiens* (усне повідомлення О. Яневича і І. Потехіної). Один із фрагментів (основа черепа біля foramen magnum) має виразні нарізки (відчленування черепа?). Ці рештки походять з оріньяцького шару 6-4, граветського шару 6-1 і епіграветського шару 5-2. Більш докладні дані про склад знахідок, умови їхнього виявлення і поширеної приналежності відсутні. В даний час ні для одного з цих шарів абсолютних дат немає. Хронологічна позиція оріньяцького шару 6-4 може бути встановлена на рівні близько 30 тис. років тому лише побічно. Такий вік обумовлений позицією вищезалегаючого шару 6-2 (30740 $\pm$ 460) і нижчезалегаючого 6-5 (28700 $\pm$ 620 і 34400 $\pm$ 1200) [Чабай і ін., 1998].

Сюрень I, багатошарова печерна стоянка, Південно-Західний Крим (розкопки Г. Бонч-Осмоловського).

Розрізнені рештки людини сучасного виду походять з нижнього шару Сюрень I (розкопки 1920-х рр.) і були знайдені разом з оріньяцькою індустрією. Аналогічні шари датуються зараз близько 28-29 тис. років тому [Otte et al., 1996].

Басейн р. Самари, Середнє Подніпров'я. Знахідка мінералізованої плечової кістки, що належала людині високого зросту сапієнтного типу з домішкою архаїчних ознак [Круц, 1997].

Район Дніпропетровська, Середнє Подніпров'я. У 1947 р. на лівому березі Дніпра між Запоріжжям і Дніпропетровськом у сизувато-сірому озерно-алювіальному суглинку, що підстелявся червоно-бурими глинами і перекривався лесом, О. Бодянським були виявлені рештки двох фрагментів черепів дорослих чоловіків. Тут же були виявлені знаряддя

мустьєрського вигляду і сколи. За даними Т. Кондукторової фрагменти належать *Homo sapiens sapiens*, але демонструють архаїчні неандертальські риси.

У 1948 р. у 400 м нижче за течією від місцезнаходження 1947 р. були знайдені склепіння черепної кришки і фрагмент лобової кістки черепа жінки. В обох випадках риси, що наближують до неандертальців, виражені слабкіше [Кондукторова, 1952]. Повідомляється про ознаки парного поховання (?). В. Даниленко заперечує зв'язок між антропологічними рештками і мустьєрськими виробами і припускає епіпалеолітичний вік знахідок [Рогинский, 1981].

У цілому, число знахідок ранніх неоантропів на території України нараховує до 10 індивідів. Знахідки, однак, дуже фрагментарні і некомплектні. Датовані знахідки концентруються в районі 27-30 тис. років. Лише частина знахідок пов'язана з печерними пам'ятками. Супроводжуючі індустрії різні: це або архаїчні перехідні комплекси (Міра), або справжні верхньопалеолітичні комплекси орін'яку і гравету. Немає ніяких прямих указівок на те, щоби безсумнівно пов'язувати знахідки ранніх неоантропів на території України з похоронною практикою. Єдину вказівку на після-смертні операції з тілом померлого надає Буран-Кая III, однак відсутня скільки-небудь детальна додаткова інформація. Звертає увагу той факт, що для цілого ряду знахідок антропологами встановлюється змішання рис неоантропів і палеоантропів.

ВИСНОВКИ

Найдавніші палеолітичні знахідки на території України датуються гюнц-мінделем (VIII культурно-хронологічний комплекс місцезнаходження Королеве в Закарпатті), а найпізніші виявлені в Криму, де вони за методом ^{14}C датуються на рівні 30-25 тис. років тому. Таким чином, загальна тривалість перебування палеолітичної людини на території України складає близько 1 млн. років і охоплює верхній еоплейстоцен і весь неоплейстоцен.

За цей час мали місце численні перебудови природної обстановки, клімату, рослинного і тваринного світу. Серйозних змін зазнав і фізичний вигляд самих істот, які виготовляли кам'яні знаряддя в нижньому і середньому палеоліті. Є підстави стверджувати, що територія України на різних етапах палеоліту була заселена представниками кількох предкових форм сучасної людини, а саме архантропами і палеоантропами. Ці форми займають різне положення в антропологічній систематиці, характеризуються різними біологічними і психологічними рисами і відбивають різні ступіні процесу біологічної і соціальної еволюції людини.

Згідно загальноприйнятої думки, до архантропів (найдавніших людей) відносяться представники *Homo erectus*, перших представників гомінідної лінії, виявлених поза Африканським континентом. Найдавніші знахідки цих форм датуються близько 1,8 млн. років, а найпізніші – близько 400 тис. років тому. Вважається, що перехід від архантропів до палеоантропів міг здійснюватися в різних районах і в різних умовах. Рештки архантропів на сьогодні на території України не відомі, але ряд стоянок і місцезнаходжень, які відносяться до нижнього палеоліту, можуть бути пов'язані з цією формою гомінід.

Серед палеоантропів розрізняють дві групи: більш ранню, морфологічно більш прогресивну, яку звичайно пов'язують з видом *Homo heidelbergensis*, і більш пізню, *Homo neanderthalensis* ("класичні" неандертальці). Знахідки решток самих палеоантропів також відомі в Україні, головним чином в кримських стоянках. Середньопалеолітичні стоянки звичайно пов'язуються з життєдіяльністю палеоантропів. Однак, знахідки розвинутих форм людини сучасного типу в безсумнівній асоціації з індустріями не верхньопалеолітичного вигляду змушують порушувати питання про фізичну приналежність носіїв відповідних індустрій і на території України. Зокрема, уже не видається однозначно доведеною існуюча до самого останнього часу переконаність у тому, що середньопалеолітичні індустрії, зокрема на пізньому етапі розвитку, повинні бути пов'язані виключно з неандертальським типом людини.

Ранні верхньопалеолітичні індустрії традиційно пов'язуються з людиною сучасного фізичного вигляду. Українські дані не суперечать таким поглядам. Поширення неоантропів в Україні скоріше слід пояснювати моделлю заміщення, що не виключає, у ряді випадків, контакту між прийшлим і аборигенним населенням.

В контексті проблематики нижнього і середнього палеоліту України важливими видаються деякі аспекти соціогенезу. Свідома діяльність неможлива поза мисленням і сполученою з ним мовою. Думка дослідників схиляється скоріше до наступного: мислення, мова і персоніфікація особистості асоціюються з палеоантропами, але аж ніяк не з архантропами. При цьому усвідомлення самотності індивідуальності, чи персоніфікацію особистості, слід відносити до заключного, мустьєрського, етапу еволюції середнього палеоліту. Важливою посилкою при інтерпретації свідчень середньопалеолітичної епохи слід визнати те, що до реконструкції специфіки і закономірностей діяльності палеоантропів виправдано підходити, виходячи з їхньої “розумності” у людському сенсі цього терміну. Тим самим, на підставі визнання принципової психологічної спорідненості неандертальців і сучасних людей, відкривається можливість для певних порівнянь і екстраполяцій з аналогічної діяльності традиційних суспільств.

Відкритим лишається питання про спадкоємність населення України часу нижнього палеоліту зі середньопалеолітичним населенням. На сьогодні немає ніяких фактичних підстав ні припускати, ні відкидати пряму наступність між архантропами і палеоантропами, що населяли територію країни. Для часу переходу до верхнього палеоліту характерне спільне проживання груп неандертальського населення і прийшлих *Homo sapiens sapiens* та метисованих груп.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В.П.

- 1983 Возникновение и эволюция гоминид // История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – Москва: Наука. – С. 188-227.
- 1984 Становление человечества. – Москва: Издательство политической литературы.
- 1985 Человек. Эволюция и таксономия. – Москва: Наука. – 286 с.

Анисюткин Н.К.

- 2001 Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины. – СПб: Европейский Дом. – 310 с.

Береговая Н.А.

- 1984 Палеолитические местонахождения СССР. – Ленинград: Наука. – 172 с.

Богущий А., Ситник О., Дмитрук Р.

- 2003 Стратиграфія пам'яток середнього палеоліту Поділля і Прикарпаття. // Варіабельність середнього палеоліту України. – Київ: Шлях. – С.121-132.

Бонч-Осмоловский Г.А.

- 1940 Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. – 227 с.
- 1941 Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба. Палеолит Крыма. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. – 172 с.
- 1954 Скелет стопы и голени ископаемого человека из грота Киик-Коба. Палеолит Крыма. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. – 353 с.

Борисковский П.И.

- 1953 Палеолит Украины. – МИА СССР. – № 40. – М-Л: АН СССР – 463 с.

Бромлей Ю.В. (ред)

- 1983 История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – Москва: Наука. – 432 с.

Бунак В.В.

- 1966 Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе // Труды института этнографии. – нов. сер. 92.
- 1980 Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. – Москва: Наука.

Веклич М.Ф.

- 1966 Мустьє європейської території СРСР (геологія і питання палеогеографії) // Палеогеографічні умови території України в пліоцені та антропогені. – К.: Наук. думка. – С. 71-81.

Величко А.А., Душевский В.П., Подгородецкий П.Д. и др.

- 1978 Стоянки Заскальная V и Заскальная VI // Археология и палеогеография раннего палеолита

- Крыма и Кавказа. – Москва: Наука. – С. 20-37.
- Вишняцкий Л.Б.*
2002 Введение в преисторию. – Кишинев: Высшая Антропологическая Школа. – 312 с.
- Влчек Э.*
1976 Морфология первой пястной кости у неандертальцев Крыма // Вопросы антропологии. – № 53. – С. 25-37.
- Гвоздовер М.Д.*
1981 Археологическая характеристика олдувайской и ашельской эпох // Природа и древний человек. – Москва: Мисль. – С. 61-65.
- Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е.*
1993 Технологическая периодизация каменных индустрий // Проблемы культурогенеза и культурное наследие. – Часть 2. – Археология и изучение культурных процессов и явлений. – Санкт-Петербург.
- Гладилин В.Н.*
1985 Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. – Том 1. – Киев: Наукова Думка. – С. 12-54.
- Гладилин В.М.*
1997 Найдавніше населення на території України // Давня історія України. – Том 1. – Київ: Наукова думка. – С. 17-44.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И.*
1990 Ашель центральной Европы. – Киев: Наукова Думка. – 268 с.
- Гладких М.И., Станко В.Н.*
1997 Эпоха пізнього палеоліту // Давня історія України. – Том 1. – Київ: Наукова думка.
- Гудолл Дж.*
1992 Шимпанзе в природе: поведение. – Москва: Мир.
- Данилова Е.И.*
1979 Эволюция руки. – Киев: Вища школа. – 367 с.
- Данилова Е.И.*
1979а Затылочная кость неандертальского человека из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая // Изучение палеолита в Крыму. – Киев: Наукова Думка. – С. 76-84.
1979б Фрагмент пястной кости неандертальца // Изучение палеолита в Крыму. – Киев: Наукова Думка. – С. 84-85.
1980 О новых находках неандертальцев в Крыму (предварительное сообщение) // Вопросы антропологии. – № 66 – С. 121-125.
1983 Антропологическая характеристика костных остатков неандертальских детей из III культурного слоя мустьерской стоянки Заскальная VI (Крым) // Вопросы антропологии. – № 71. – С. 72-87.
- Деревянко А.П., Маркин С.В., Васильев С.А.*
1994 Палеолитоведение: введение и основы. – Новосибирск: Наука. – 287 с.
- Долуханов П.М.*
1979 География каменного века. – Москва: Наука.
- Иванова И.К.*
1965 Геологический возраст ископаемого человека. – Москва: Наука. – 192 с.
- Иванова И.К.*
1980 О геохронологии и стратиграфии позднего плейстоцена (по материалам Среднего Приднестровья) // Геохронология четвертичного периода – Москва: Наука. – С. 102-116.
1982 Геология и палеогеография мустьерского поселения Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – С. 188-235.
1983 К геологии палеолита Крыма // ИВУЗ. Сер. геол. и разведка. – № 11. – С. 22-31.
1987 Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – Москва: Наука. – С. 94-123

Клюкин А.А., Корженевский В.В., Щепинский А.А.

1990 Эчки-Даг. – Симферополь: Таврия. – 128 с.

Колесник А.В.

2003 Средний палеолит Донбасса. – Донецк: Лебедь. – 294 с.

Колосов Ю.Г.

1973 Палеоантропологические находки у скалы Ак-Кая // Вопросы антропологии. – № 44. – С. 162-166.

1979 Аккайские мустьерские стоянки и некоторые результаты их исследования // Изучение палеолита в Крыму. – Киев: Наукова Думка. – С. 33-56.

1983 Мустьерские стоянки района Белогорска. – Киев: Наукова Думка. – 208 с.

Колосов Ю.Г.

1986 Аккайская мустьерская культура. – Киев: Наукова Думка. – 273 с.

Колосов Ю.Г., Харитонов В.М., Якимов В.П.

1974 Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму // Вопросы антропологии. – №46. – С.79-87.

1975 Находка скелетных остатков неандертальца в Крыму // БКИЧП. – №44. – С. 30-40.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.

1993 Ранний палеолит Крыма. – Киев: Наукова Думка. – 224 с.

Кочеткова В.И.

1964 Эволюция мозга в связи с прогрессом материальной культуры // У истоков человечества, Москва, Изд-во Московского университета.

Крайнов Д.А.

1976 Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. – Москва, Наука.

Красковский В.И.

1978 Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья: Археологическая карта. – Киев: Наукова думка. – 71с.

Круц С.І.

1997 Антропологічна характеристика населення епохи палеоліту // Давня історія України Київ: Наукова думка. – Том 1. – С. 47-50.

Кулаковская Л.В.

1989 Мустьерские культуры Карпатского бассейна. – Киев: Наукова Думка. – 126 с.

2003 Середньопалеолітичні варіації на заході України // Варіабельність середнього палеоліту України. – Київ: Шлях. – С. 10-31.

Кухарчук Ю.В.

1989 Палеолит Юго-Запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. – Киев: Препринт. – 68 с.

2002 Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині // Кам'яна доба України. – № 1. – Київ: Шлях. – С. 30-42.

Мацкевий Л.Г.

2002 Мустьєрський комплекс у гроті Прийма I в Західному Поділлі // Starsza i środkowa doba kamienia w Karpatach polskich. – Krosno. – S. 17-34.

Никифорова К.В.

1982 Общая стратиграфическая шкала верхнеплиоценовых и четвертичных (антропогенных) отложений на территории СССР // Стратиграфия СССР. Четвертичная система Полутот 1 Москва: Недра. – С. 120-129.

Поршнев Б.Ф.

1974 О начале человеческой истории. – Москва: Мысль.

Поршнев Б.Ф.

1979 Социальная психология и история. – Москва: Наука.

Праслов Н.Д.

1984 Время и пути древнейшего заселения территории СССР // Палеолит СССР. – Археология СССР. – Москва: Наука. – С. 42-44.

Пясецкий В.К.

- 1992 Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // Российская археология. – № 3 – С. 113-126
2001 Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. – № 3-4. – С. 125-134.

Рідуш Б., Степанчук В.

- 2003 Непоротове VI, нове місцезнаходження домустьєрського часу на Дністрі (попереднє повідомлення) // Археологічні студії. – Вип. 2. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина. – С. 3-16.

Рижов С.М.

- 2000 Археологічні дослідження палеолітичної пам'ятки Малий Раковець на Закарпатті // Археологічні студії. – Вип. 1. – Київ-Чернівці: Прут. – С. 194-200.
2002 Методичні поради до вивчення курсу “основи антропології” для студентів історичного факультету. – Київ: Стилуc. – 97 с.

Рогинский Я.Я.

- 1977 Проблемы антропогенеза. – Москва: Высшая Школа.
1981 Человек современного вида (неоантроп) // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). – Москва: Мысль. – С. 147-158.

Рогинский Я.Я., Левин М.Г.

- 1978 Антропология. – Москва: Высшая Школа.

Рохлин Д.Г.

- 1965 Болезни древних людей. – Москва: Наука. – 303 с.

Румянцев А.М.

- 1987 Первобытный способ производства. – Москва: Наука.

Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г.

- 2000 Этнология. – Москва: Высшая школа. – 303 с.

Сапожников И.В.

- 1994 Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. – Одесса. – 78 с.

Семенов Ю.И.

- 1989 На заре человеческой истории. – Москва: Мысль. – 320 с.

Ситник О.С.

- 2000 Середній палеоліт Поділля. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 372 с.

Смирнов С.В.

- 1973 Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – Київ: Наукова Думка. – 170 с.
1983 Становление основ общественного производства. Материально-технический аспект проблемы. – Киев: Наукова Думка.

Смирнов Ю.А.

- 1991 Мустьерские погребения Евразии. – Москва: Наука. – 341 с.

Степанчук В.М., Ковалюх, М.М., ван дер Плїхт Й.

- 2004 Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. – № 5. – С. 34-61.

Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., Й. ван дер Плїхт, Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г.

- 2004 Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. – № 5. – С. 62-98.

Формозов А.А.

- 1958 Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА. – № 71. – Москва-Ленинград: Наука.

ФС

- 1986 Философский Словарь. – Москва: Издательство политической литературы.

Харитонов В.М.

- 1981 Древнейшие люди (архантропы) // Природа и древний человек. – Москва: Мысль. – С.66-68
1983 Новые сведения о находках ископаемых гоминид на территории Советского Союза (1976-1980) // Вопросы антропологии. – № 71. – С. 24-28
1987 Лекции по антропогенезу и археологии палеолита. – Москва: Изд-во МГУ. – 138 с.

Харитонов В.М., Якимов В.П.

- 1981 Древние люди (палеоантропы) // Природа и древний человек. – Москва: Мысль. – С. 97-107.

Хрисанфова Е.Н.

- 1965 Бедренная кость палеоантропа из Романкова // Вопросы антропологии. – Вып. 20.

Чабай В.П.

- 2003 Крым в контексте variability среднего палеолита Восточной Европы // Варіабельність середнього палеоліту України. Київ: Шлях. – С. 78-105.
2004 Средний палеолит Крыма. – Симферополь. – 324 с.

Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М.

- 1998 Variability of the middle and early part of the late paleolithic of Crimea (preliminary results of the international archaeological project) // Археологія. – № 4. – С. 19-47.

Черныш А.П.

- 1965 Ранний и средний палеолит Приднестровья. – Москва: Наука. – Т. 25. – 137 с.
1973 Палеолит и мезолит Приднестровья. – Москва: Наука. – 128 с.
1977 Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. – Москва: Наука. – С. 7-77

Шелкоплас В.Н., Гожик П.Ф., Христофорова Т.Ф. и др.

- 1986 Антропогеновые отложения Украины. – К.: Наук. думка. – 152 с.

Якимов В.П.

- 1983 Новые данные о скелетных остатках древних людей на территории Советского Союза // Вопросы антропологии. – №71 – С. 14-24.

Якимов В.П., Харитонов В.М.

- 1979 К проблеме крымских неандертальцев // Исследование палеолита в Крыму. – Киев: Наукова Думка. – С. 56-66.

Bermudez de Castro J.M., Arsuaga J.L., Carbonell E., Rosas A., Martinez I., Mosquera M.

- 1997 A hominid from the Lowe Pleistocene of Atapuerca, Spain: possible ancestor to Neanderthals and modern humans. // Science. – Vol. 276. – P. 1392-5.

Boëda E.

- 1988 Analyse technologique du débitage du niveau 2A // Le gisement paléolithique moyen de Biache-Saint-Vaast (Pas de Calais). Edited by A.Tuffreau and J. Somme. – Memoires de la Societe Prehistorique Francaise. – № 21. – P. 185-214.

Caramelli D., Lalueza-Fox C., Vernesi C., Lari M., Casoli A., Mallegni F., Chiarelli B., Dupanloup I., Bertranpetit J., Barbujani G., and G. Bertorelli.

- 2003 Evidence for a genetic discontinuity between Neandertals and 24,000-year-old anatomically modern Europeans // PNAS. – Vol. 100. – P. 6593-6597.

D'Ericco, F., Zilhão J., Julien M., Baffier D., Pelegriin J.

- 1998 Neanderthal acculturation in Western Europe? // Current Anthropology. – Vol. 39. – P. 1-44.

Enflo, P., Hawks J., Wolpoff M.H.

- 2001 A simple reason why Neanderthal ancestry can be consistent with current DNA information // Abstract of paper presented at the 70th annual meeting of the American Association of Physical Anthropologists, Kansas City, Missouri, March 28-31.

Gozhik P., Matviishina Zh., Shelkopyas V., Palienco V., Rekovets L., Gerasimenko N., Korniets N.

- 2001 The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine // International Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU. – Kyiv. – P. 3-37.

Hedges R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G.J.

- 1996 Radiocarbon Dates From the Oxford AMS System // Archaeometry (Oxford), 38/1. – P. 181-207.

- Hofreiter M., Serre D., Poinar H.N., Kuch M., Pääbo S.*
2001 Ancient DNA // *Nature reviews*. – Vol.2. – P. 353-359.
- Höss M.*
2000 Neanderthal population genetics // *Nature*. – 404. – P. 453-454.
- Levin D.A.*
2002 Hybridization and extinction // *American Scientist*. – № 90. – P. 254-261.
- Marks A.E., Demidenko Yu.E., Monigal K., Usik V.I., Ferring C.R., Burke A., Rink J., C. McKinney.*
1997 Starosele and the Starosele child: New Excavations, New Results // *Current Anthropology*. – 38(1). – P. 112-23.
- Mellars P., Otte M., Straus L.G., Zilhão J., D'Errico F.*
1999 The neanderthal Problem Continued // *Current Anthropology*. – Vol. 40. – P. 341-64.
- O'Rourke D.H., Hayes M.G., Carlyle S.W.*
2000 Ancient DNA studies in physical anthropology // *Annual Review of Anthropology*. – № 29. – P. 217-242.
- Otte M., Tatartsev S., I. Lopez-Bayon I.*
1996 L'Aurignacien de Siuren I (Crimee): fouilles 1994 et 1995 // *The Upper Palaeolithic /A. Montet-White, A. Palma di Chesnola, K. Valoch (eds)/. Forli: A.B.A.C.O. Edizioni.*
- Ovchinnikov, I., Goodwin W.*
2001 The isolation and Identification of Neanderthal Mitochondrial DNA // *Profiles in DNA*. – January. – P. 7-9.
- Schwarz H.P.*
1994 Chronology of modern humans in the Levant // *Late Quaternary chronology and paleoclimates of the Eastern Mediterranean*. – Tuscon.
- Smith F.H. Trinkaus E., Pettitt P.B., Karavanic I., Paunovic M.*
1999 Direct radiocarbon dates for Vindija G1 and Velika Pecina Late Pleistocene hominid remains // *PNAS*. – Vol. 96. – № 22. – P. 122
- Tillier A.-M., Arensburg B.*
2000 The speech capability of Neandertals: an obsolete discussion // *Praehistoria*. – № 1.
- Van Peer P.*
1992 *The Levallois Reduction Strategy*. – Prehistory Press: Madison.
- Velichko A.A.*
1988 Geocology of the Mousterian in East Europe and the adjacent areas // *Homme de Neandertal*, vol. 2, L'Environnement. / ERAUL. – № 29 – P. 181-206.
- Vlček E.*
1975 Morphology of the first metacarpal of Neanderthal individuals from the Crimea // *Bull. Et mem. De la Soc. D'Anthrop.* – de Paris.
- Zilhão J., D'Errico F.*
1999 The chronology and taphonomy of the earliest Aurignacian and its implications for the understanding of Neanderthal extinction // *Journal of World Prehistory*. – 13(1). – P. 1-68.
- Žuk S.*
1995 About the Early Palaeolithic of the Crimea // *Préhistoire Européenne*. – № 7. – P. 47-58.

Vadym STEPANCHUK

LOW AND UPPER PALEOLITHIC OF UKRAINE: CHRONOLOGICAL FRAMES,
ANTHROPOLOGICAL TYPE OF THE CULTURES CARRIERS, BASIC PLACES OF THE
REMAINS OF PREHISTORIC MAN

The paper is dedicated to the actual problems of the study of Paleolithic: chronology, social and biological aspects of origin of Homo sapiens. The data about discovered remains of Paleoanthrops on the territory of Ukraine is shortly summarized. The author emphasizes the issue of definition of anthropological type of the population of transitional (between Low and Upper Paleolithic) period.